

Jongeren in rouw

**Een literatuurstudie ten behoeve van
de ontwikkeling van liturgische en pastorale vormen
voor jongeren in rouw**

Rapport no 484

Juni 2001

dr. Ton Bernts

**KASKI
onderzoek en advies
over religie en samenleving**

**Toernooiveld 5
6525 ED Nijmegen
Postbus 6656
6503 GD Nijmegen**

**tel.024 365 35 31
fax024 365 34 85
www.ru.nl/kaski
info@kaski.ru.nl**

Inhoudsopgave

1.	In
leiding	5
2.	Do
od en rouw in de moderne samenleving	7
2.1 De betekenis van de dood	7
2.2 Rouwen in de moderne samenleving	14
2.3 Conclusies	22
3.	Jo
ngeren en rouw	25
3.1 Ontwikkelingspsychologische theorieën van de adolescentiefase	25
3.2 Wetenschappelijke inzichten met betrekking tot rouwverwerking	29
3.3 Nederlandse onderzoeksgegevens over jongeren en rouw	33
3.4 Conclusies	37
4.	Sa
menvatting en conclusies	39
Literatuur	43

1 Inleiding

De Federatie van Katholieke Centra voor Levensvorming (KCL) vraagt aandacht voor de problematiek van rouw en daarmee verbonden verliesverwerking bij jongeren in de leeftijd van 12 tot 20 jaar. Meer algemeen lijkt rouwen een toenemend probleem in onze huidige tijd te zijn geworden. Diverse sociaal-culturele omstandigheden en veranderingen spelen hierbij een rol. Mensen zijn meer op zichzelf zijn komen te staan en traditionele, met name ook kerkelijke verwerkingsvormen zijn minder gangbaar geworden. Jongeren hebben het extra moeilijk. Ze worden met het verlies van vrienden, klasgenoten, ouders of grootouders geconfronteerd op een kwetsbare leeftijd. Het gevaar is dat zij onverwerkt verlies vroeg of laat weer op hun weg vinden. Alle reden voor de KCL om een informatie- en ondersteuningsprogramma voor 'jongeren in rouw' te ontwikkelen. Uitgangspunt hierbij is de katholieke traditie, het katholieke geloof. Uit deze bron wordt geput om te komen tot aansprekende liturgische - in de brede zin van het woord - en pastorale vormen voor ondersteuning en een religieus verstaan van leven, dood en rouw.

Het project dat de KCL wil ontwikkelen is bedoeld voor gebruik in en door parochies. Voor scholen zijn al diverse programma's ontwikkeld, met name door KPC Groep (o.a. Fiddelaers-Jaspers 1996). Voor parochies ligt dit anders: hier bestaat behoefte aan adequate liturgische vormen om voor jongeren in rouw een betekenisvol kader en spirituele steun te bieden. Liturgie is hierbij het belangrijkste doel, maar in het verlengde hiervan is er ook vraag naar de invulling van andere momenten en activiteiten, zoals een pastoraal gesprek, gespreksgroepen, een devotieruimte, of andere zaken.

Het KASKI heeft opdracht gekregen om een literatuurstudie te verrichten naar de omvang en aard van het rouwproces bij jongeren. De studie dient een basis te verschaffen voor de ontwikkeling van materiaal voor informatie, bezinning, gesprek en vieringen/bijeenkomsten ter ondersteuning van jongeren in rouw.

In de voorliggende literatuurstudie is de focus gericht op sociologische en sociaal-psychologische literatuur. Gezien de doelstelling van de KCL gaat het immers niet zozeer om klinische, psychologische hulpverlening aan jongeren in rouw, maar veeleer om de 'normale' rouwverwerking bij jongeren, de 'normale' opvang en ondersteuning en de daarbij betrokken begeleiders uit het dagelijkse leven. Het gaat met andere

woorden om een schets van het culturele, maatschappelijke en psychosociale kader waarin jongeren in rouw zich bevinden. Dit betekent dat er in de literatuur gezocht is naar antwoorden op vragen als:

- welke plaats hebben dood en sterven in het van moderne burgers gekregen? welke medische en technologische ontwikkelingen zijn hierbij betrokken?
- hoe wordt er over de dood gedacht? hoe verhoudt dit zich tot andere waarden in onze tijd?
- welke verschillende rouwfasen en rouwtaken worden er onderscheiden?
- hoe verhoudt de jongerencultuur zich tot dood en rouwen?

Rouw is in deze studie beperkt tot rouwen om dierbare personen die overleden zijn. Uiteraard zijn rouw en verliesverwerking processen die ook - zelfs in sterkere mate - kunnen optreden in geval van scheiding, ziekte, falen, en andere 'breuken' in het (dagelijkse) leven. Gezien de doelstelling van het project van de KCL is de literatuurstudie echter beperkt tot rouwen in de zin van omgang met de dood van dierbaren.

De literatuurstudie valt in twee delen uiteen. In het eerste gedeelte (hoofdstuk 2) is bezien wat de maatschappelijke betekenis van de dood in de moderne samenleving is, en hoe deze betekenis tot stand is gekomen door medisch-technische, sociale en culturele ontwikkelingen (paragraaf 2.1). Daarbij aanhakend is vervolgens de plaats van het rouwproces in onze samenleving nader bekeken. **Deze hangt immers sterk af van de wijze waarop in de samenleving met de dood wordt omgegaan (paragraaf 2.2).**

Nadat aldus het ruimere kader is geschetst, wordt in hoofdstuk 3 nader ingegaan op de problematiek van jongeren en rouw. Allereerst wordt in paragraaf 3.2 een korte samenvatting gegeven van de ontwikkelingspsychologische theorieën met betrekking tot de adolescentie. Vervolgens worden in paragraaf 3.2 wetenschappelijke inzichten met betrekking tot rouwverwerking bij jongeren gepresenteerd. In paragraaf 3.3 worden de beperkt voorhanden onderzoeksgegevens over Nederlandse jongeren en rouw beschreven.

In de samenvattende conclusies worden de belangrijkste stellingen uit de literatuur nog eens bij elkaar gezet, en worden voorzichtig enkele aandachtspunten geformuleerd voor projecten rond jongeren en rouw. Deze richtlijnen zijn te beschouwen als het begin van een antwoord op de centrale vraag voor de KCL, namelijk op welke wijze de katholieke traditie van waarde kan zijn voor het begeleiden en ondersteunen van jongeren in rouw.

De literatuurstudie is tweemaal besproken door een begeleidingscommissie waarin zitting hadden mevr. drs. Riet Fiddelaers-Jaspers (KPC Groep), mevr. dr. Ellie Wintjes (SRKK), Patrik Somers (NDC Horizon, Antwerpen) en - als opdrachtgever - drs. Willem de Boer

(directeur KCL). Het KASKI bedankt de leden van de begeleidingscommissie voor hun waardevolle commentaar en suggesties.

Vanuit het KASKI heeft mevr. dr. José Sanders een belangrijke bijdrage geleverd, waarvoor dank.

De voorliggende tekst is uiteraard geheel voor verantwoordelijkheid van de auteur.

2 Dood en rouw in de moderne samenleving

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de inzichten die er in de sociologische en sociaal-psychologische literatuur te vinden zijn omtrent het algemene sociale en culturele kader van rouw en omgang met de dood in onze samenleving. Dit globale perspectief is te rechtvaardigen vanuit de overweging dat de problematiek van jongeren en rouw past in bredere culturele en sociale kaders. Jongeren zullen zich bij hun omgang met dood en rouw slechts in beperkte mate onderscheiden van andere leeftijdsgroepen, en zullen althans moeten omgaan met reacties op dood en rouw vanuit deze groepen.

De dood is in de loop der tijd langzaam uit het dagelijkse leven van de burger verdwenen. Hiervoor zijn medische en sociaal-economische redenen, alsook specifieke culturele en sociale oorzaken. Welke plaats hebben dood en sterven in ons leven als moderne burgers gekregen? Hoe wordt er over de dood gedacht? Hoe verhoudt dit zich tot andere waarden in onze tijd? Wat is de sociale context van dood en sterven; hoe reageert de omgeving op een overlijden; wat is de impact op de nabestaanden? Deze en andere vragen worden beantwoord in de eerste paragraaf.

In de tweede paragraaf wordt beschreven welke gevolgen de moderne betekenis van de dood heeft voor het rouwproces. Allereerst wordt een beschrijving gegeven van wat rouw nu precies is, en welke klassieke modellen van rouwfasen en rouwtaken er in de literatuur bestaan. Daarna wordt specifiek gezien welke implicaties de eerder beschreven ontwikkelingen op medisch, sociaal en cultureel terrein hebben voor het rouwproces.

Het hoofdstuk wordt afgesloten met een opsomming van de belangrijkste conclusies.

2.1 De betekenis van de dood

Medisch-technische ontwikkelingen

De levensverwachting van de westerse mens is in de laatste honderd jaar sterk gestegen. Hogere welvaart, beter voedsel, aanleg van riolering, de uitvinding van de antibiotica, het is een mengeling van economische, sociale en wetenschappelijke ontwikkelingen die de dood in onze samenleving naar de achtergrond hebben geschoven. Alleen al de enorme teruggang in de kindersterfte spreekt in dit opzicht boekdelen.

Door deze ontwikkeling is de plaats van de dood in het dagelijks leven veranderd ten opzichte van vroeger tijden. In de literatuur zijn deze veranderingen geformuleerd middels de volgende twee stellingen:

1. de dood is verschoven en treft vooral mensen met een hoge leeftijd
2. de dood is in het dagelijks leven vrijwel onzichtbaar geworden

1. de dood is verschoven en treft vooral mensen met een hoge leeftijd

Wanneer we de statistieken bekijken, dan blijkt pas goed hoe oud mensen gemiddeld zijn wanneer ze overlijden (tabel 2.1).

Tabel 2.1 - Sterfgevallen naar leeftijdscategorie in Nederland (1998)

< 60 jaar	14%
60-70 jaar	13%
> 70 jaar	73%

totaal 100%

n = 137.482

De dood is hoofdzakelijk een aangelegenheid van bejaarde mensen: 73% is ouder dan 70 jaar wanneer hij of zij overlijdt. Moller (1996: 112) rapporteert identieke cijfers voor de Verenigde Staten: tweederde van de mensen die overlijden, is 65 jaar of ouder. De dood treedt veel minder dan vroeger in op een willekeurig moment, door een plotselinge ziekte of een ongeval. De dood is daarentegen meer en meer verschoven naar een gebeurtenis voor bejaarde mensen. De infectieziektes zoals cholera of mazelen zijn niet meer de grote 'killers', maar ouderdomsziekten. Zolang men nog niet bejaard is, is de dood voor de moderne westerse mens ver weg.

Als gevolg hiervan kan de dood meer dan vroeger worden beschouwd als het natuurlijk sluitstuk van het leven. Na een lang leven, en zeker in geval van een lang aftakelingsproces, heeft men vrede met het onvermijdelijke einde. Soms is er zelfs sprake van opluchting. Door deze verschuiving van de dood naar een vrij voorspelbaar, en welkom, tijdstip op hoge leeftijd heeft de dood zijn ontregelende karakter goeddeels verloren. In plaats van een onverwacht incident dat alles op zijn kop zet, is de dood veelal het sluitstuk van een langzaam, grotendeels voorspelbaar en daardoor beheersbaar, proces waarin geleidelijk de persoonlijke en maatschappelijke banden worden doorgesneden.

Het contrast met een dood op jonge leeftijd is hierdoor des te groter geworden. Een voortijdige dood wordt meer dan vroeger als een ongerijmdheid ervaren. Gewend als we zijn geraakt aan een 'verwachte' dood, staan we met stomheid geslagen tegenover een voortijdige dood.

2. de dood is in het dagelijks leven vrijwel onzichtbaar geworden

Door de daling van de sterftekans daalt ook het aantal momenten waarop men met de dood wordt geconfronteerd (o.a. Van Asperen 1987). Kreeg men voorheen in veel gezinnen veel kinderen waarvan er een aantal stierven, tegenwoordig heeft men 2 of 3 kinderen en is het verlies van een kind een tragische uitzondering geworden. In Nederland overlijden jaarlijks circa 1.900 kinderen en jongeren onder de 20 jaar. Op de 3,8 miljoen personen in deze leeftijdscategorie is dit 0,5 sterfgevallen op 1.000 kinderen en jongeren (een half promille).

De onzichtbaarheid van de dood wordt nog versterkt doordat het overlijden op hoge leeftijd impliceert dat het veelal in een institutionele omgeving gebeurt. Hoogbejaarde mensen leven veelal niet meer in hun eigen huis of bij hun kinderen, maar in verzorgings- en verpleeghuizen. En voorzover men zelfstandig woont, zal de dood vaak optreden na opname in het ziekenhuis. De moderne mens sterft binnen de muren van een zorginstelling. In de Verenigde Staten geldt dit voor 75% tot 80% van de bevolking (Moller 1996: 112). Door deze institutionalisering van het sterven binnen de muren van zorginstellingen wordt de dood in de moderne samenleving nog extra naar de rand van het publieke leven gedrongen.

Maatschappelijke ontwikkelingen

De marginalisering van de dood geldt ook in maatschappelijk opzicht. De dood van een (bejaard) individu heeft maatschappelijk gezien weinig gevolgen meer. De levensstandaard van een familie, of van een sociale gemeenschap, wordt er niet meer door bedreigd zoals voorheen wel het geval was. De dood kon toen het maatschappelijke systeem ernstig ontregelen, zoals dat nu ook het geval is met de Aids-doden in Afrika. Daar sterft juist de jonge, economisch belangrijke groep van 20 tot 40 jarigen, hetgeen de tragedie van deze epidemie nog eens extra vergroot. In het westen is dit niet het geval. De dood heeft geen economische implicaties meer: verzekeringen, de hoge welvaart, het overlijden op 'onproductieve' leeftijd maakt de dood tot een in maatschappelijk opzicht marginaal gebeuren.

De these die in dit opzicht in de literatuur wordt ontvouwd, kan als volgt worden geformuleerd:

3. de impact van de dood in onze samenleving is geprivatiseerd

Nassehi en Weber (1987) gaan dieper op dit aspect in. Zij wijzen erop dat deze maatschappelijke marginalisering van de dood een gevolg is van een meer omvattend proces. De samenleving heeft zich steeds meer verzelfstandigd en onafhankelijk gemaakt van concrete individuen: in maatschappelijk opzicht is een concreet individu niet meer onmisbaar. Daarmee krijgt de samenleving een aureool van onsterfelijkheid: de wereld draait toch wel door. De horizon, het tijdsperspectief van de samenleving als geheel, past steeds minder bij de horizon en het tijdsperspectief van de moderne mens.

Dit heeft belangrijke consequenties voor het individu dat met een sterfgeval wordt geconfronteerd. Hij of zij staat er alleen voor: de dood is van een maatschappelijke ramp tot een individuele tragedie geworden. Iemands dood betekent in maatschappelijk opzicht niets meer, en ontbeert derhalve in dit opzicht ook zingeving, rituelen, troost. De dood wordt een persoonlijke tragedie voor de kleine cirkel van nabestaanden, familie, vrienden.

Deze privatisering van de impact die de dood heeft in onze samenleving, wordt nog versterkt door een andere ontwikkeling, namelijk die van de individualisering. In maatschappelijk opzicht mag een concreet individu dan wel minder belangrijk zijn geworden, in persoonlijk opzicht - dat wil zeggen als persoon met eigen specifieke ervaringen, wensen en behoeften - is hij of zij steeds belangrijker geworden voor zijn of haar naaste omgeving. Partnerkeuze is in sterke mate geïndividualiseerd, authenticiteit is daarbij een belangrijke norm geworden. Zeegers (1988) stelt dat de manier waarop mensen zich aan anderen tonen, de representatie van identiteit, is veranderd sinds de vijftiger jaren. Een maatschappelijke representatie van de eigen persoon, middels beroep en afkomst, heeft in de loop der tijden plaats gemaakt voor een meer autobiografische representatie.

Daarnaast wordt in de literatuur telkens weer gevonden dat in het kleine kerngezin de onderlinge investering in affectie groter is geworden (bijvoorbeeld Shorter 1975). De grote zorg van moderne ouders om het wel en wee van hun kinderen is hiervoor exemplarisch. Tegelijk is de investering naar buiten toe, naar de directe sociale omgeving (buurt/wijk/dorp), kleiner geworden, of is deze althans hierbij achtergebleven. Het gevolg is dat onze meest belangrijke relaties onvervangbaar zijn geworden.

De grote nadruk op de innerlijke wereld en de authenticiteit van een individu heeft gevolgen voor de reacties op het overlijden van zo'n persoon. De dood betekent dan het wegvallen van een authentieke, zeer specifieke en onvervangbare relatie. Nassehi en Weber (p. 386) stellen het zo: vroeger was de mens in maatschappelijk opzicht onmisbaar, en betekende de dood een groot maatschappelijk, functioneel verlies waarin slechts met moeite kon worden voorzien. Tegenwoordig is de mens onmisbaar voor het kleine persoonlijke netwerk van gezin, familie en vriendenkring: de dood is een groot persoonlijk verlies voor de betrokkenen, waarin nagenoeg niet meer in kan worden voorzien vanwege het unieke, authentieke karakter van de relaties. In die zin is de tragedie van de dood groter geworden: van een nog - zij het met moeite - te repareren, breed gedragen verlies naar een onvervangbaar, slechts door enkelen na te voelen verlies. Met name de voortijdige dood is dan ook een ware catastrofe.

Culturele ontwikkelingen

Ten aanzien van de culturele ontwikkelingen rond de dood kunnen er in de literatuur drie posities worden onderscheiden, die deels in elkaars verlengde liggen, deels onderling strijdig zijn. Deze posities zijn als volgt te formuleren:

4. de dood wordt meer bespreekbaar, net als andere taboes
5. de dood staat op gespannen voet met het heersende activistische cultuurpatroon waarin weinig ruimte is voor overgave en kwetsbaarheid.
6. de dood verliest aan zin door de secularisatie

Volgens aanhangers van stelling d wordt de ontvankelijkheid voor moeilijke onderwerpen en gebeurtenissen, zoals de dood, in onze tijd steeds groter, kan er steeds meer gezegd worden en is de communicatie steeds minder beladen. Anderen (stelling e) beweren juist het tegenovergestelde.

In de laatste van de drie stellingen, in stelling e, wordt een ander aspect belicht, namelijk de invloed van secularisatie op de zingeving van de dood. Het verlies aan religieuze zingeving is onmiskenbaar, maar of dit nu tot openheid of verdringing ten aanzien van de dood leidt, blijft ongewis. Hierna worden de drie stellingen nader uitgewerkt.

4. de dood wordt meer bespreekbaar, net als andere taboes

De moderne Westerse samenleving wordt door sociologen gekenschetst als een reflexieve, post-traditionele samenleving (Giddens 1991; 1994). Met reflexief wordt bedoeld dat onze kennis en voorstellingen, onze levensbeschouwingen onder een sterke druk van argumentatie staan. Klopt het wel wat we denken, zijn onze voorstellingen wel logisch en consequent?; dit soort vragen zijn aan de orde van de dag. Tijdschriften en televisieprogramma's zetten ons voortdurend ertoe erover na te denken en te beargumenteren hoe we ons leven dienen op te vatten en te leven. En dit heeft gevolgen voor onze tradities, die ook onder de druk van rechtvaardiging komen te staan. De toenemende reflexiviteit van onze kennis en voorstellingen is op te vatten als onderdeel van het omvattende proces van rationalisering (Habermas 1981).

Wanneer we naar beelden over leven en dood kijken, dan kunnen we constateren dat het proces van rationalisering, van reflexiviteit, ertoe heeft geleid dat er een grote openheid over doodgaan is ontstaan. Er is veel literatuur over, televisieprogramma's besteden aandacht aan doodgaan en rouw, er zijn zelfhulpgroepen, er is een aanbod van cursussen et cetera. Het proces van de eindigheid van het leven is in cultureel opzicht gethematiseerd. Dit heeft wellicht geleid tot een acceptatie en gemoedsrust ten aanzien van de dood. Bezien we hiertoe het recente onderzoek 'God in Nederland' (Dekker et al. 1997):

Tabel 2.2 - Opvattingen van Nederlanders over de dood

	De dood hoort bij het leven, daar moet je geen probleem van maken	Als je je leven uitgeleefd hebt, is de dood een natuurlijk rustpunt
-		(helemaal) mee eens 78%
-		eens noch oneens 12%
-		9%
-		(helemaal) niet mee eens 10%
-		13% geen mening

		3%
totaal	100%	100%
bron: God in Nederland 1996		

Uit de tabel blijkt een laconieke houding ten opzichte van de dood. Driekwart van de respondenten is het eens met de stellingen dat de dood bij het leven hoort en een natuurlijk rustpunt is. Dit past bij een sfeer van openheid. Wel wordt er blijkbaar als vanzelf vanuit gegaan dat de meesten van ons pas op hoge leeftijd met de dood in aanraking komen.

Van den Akker (1995) ziet de groeiende openheid over de dood gepaard gaan met de recente ontwikkeling dat mensen ook in de laatste fase van hun leven sterk blijven hechten aan hun autonomie. Ze willen zelf bepalen wat er met henzelf en om hen heen gebeurt (p.12). De recente discussies en wetgeving over euthanasie getuigen eveneens van deze gegroeide wens naar autonomie over het eigen levenseinde. Deze wens om het eigen sterven zoveel mogelijk in eigen hand te houden bewerkt noodzakelijkerwijs een sfeer van openheid rond dit levenseinde.

5. *de dood staat op gespannen voet met het heersende activistische cultuurpatroon waarin weinig ruimte is voor overgave en kwetsbaarheid.*

Sommigen auteurs stellen dat de dood minder goed past in het vigerend waardepatroon. Zo betoogt de filosofe Van Asperen (1987) dat onze cultuur hedonistisch van aard is geworden: "De nadruk op het hebben van plezierige ervaringen leidt met andere woorden tot een lineaire beleving van de tijd, omdat ieder moment een aangename ervaring kan opleveren. Het spreekt vanzelf dat verschijnselen als ziekte, pijn, niet-instaat-zijn en dood dan alleen maar als negatief ervaren kunnen worden, omdat ze de capaciteit tot het hebben van goede ervaringen bedreigen of zelfs geheel en al aantasten." Tegenover deze lineaire beleving van de tijd pleit zij voor een opvatting van het leven als 'ontwerp', een onderneming waarin je groeit en die ook voltooiing kent. In een dergelijke visie is het leven geen optelsom van plezierige momenten, waaraan de dood een abrupt en ongewenst einde maakt.

Meer in het algemeen wordt gesproken van een opkomend maakbaarheidsideaal in onze tijd, waarin sterven, lijden en afhankelijkheid slecht passen. Schoonheid, succes en autonomie worden als onmisbaar beschouwd voor een geslaagd leven, en beperking en dood zijn hiermee niet te rijmen.

Het probleem om de dood in te passen in het culturele waardepatroon wordt wel beschreven als een proces van 'verdringing'. De dood, en meer in het algemeen het

menselijk tekort en de menselijke kwetsbaarheid worden in onze moderne samenleving verdrongen. Een belangrijke auteur in dit verband is de socioloog Elias (1980). Volgens zijn theorie is het beschavingsproces in de Westerse wereld mede te typeren als de ontwikkeling van pijnlijksheidsgevoelens, gêne, wat betreft de zogenaamde dierlijke aspecten van het menselijk leven. Ontlasting, seksualiteit, ziektes en geweld, maar ook geboorte en sterven, elke verwijzing naar het lichamelijke substraat van de mens wordt als pijnlijk ervaren en vermeden. De aanvankelijke reacties op aids, en de reacties op mensen met kanker getuigen van deze gêne (Sontag 1977). Deze civiliseringsthese is niet geheel onomstreden. De vraag is of niet bijvoorbeeld rond seksualiteit de verdringing juist minder is geworden. Maar in het algemeen lijkt de civiliseringsthese terecht de aandacht te vestigen op de soms moeizame verhouding van de moderne westerse mens tot zijn lichamelijke en de daarmee verbonden kwetsbaarheid.

Uitgaande van de civiliseringstheorie wordt het ook begrijpelijk hoe het sterven achter de coulissen van de grote zorginstellingen is verdwenen. Wij hebben een ongemakkelijkheid ontwikkeld tegenover de dood. Frappant in dit opzicht is bijvoorbeeld de gewoonte om de kist niet meer in het gedolven graf te laten zinken. De illusie van lichamelijke onkwetsbaarheid wordt hierdoor in stand gehouden. In brochures van begraafplaatsen ontbreekt niet zelden elke verwijzing naar woorden als 'lijk' en 'dood', of naar het ontbindingsproces (Elias p.462).

Ook de Franse historicus Ariès (1980) constateert een moderne ongemakkelijkheid tegenover de dood, terwijl er vroeger meer ontspannen mee met omgegaan, en de dood werd gezien als een dagelijks voorkomend en onontkoombaar verschijnsel. Hij stelt dat de angst voor de dood in onze tijd is toegenomen: de 'tamme' of getemde dood in vroegere eeuwen is een 'verboden' dood in de moderne westerse samenleving geworden (p. 85).

6. de dood verliest aan zin door de secularisatie

Het proces van rationalisering leidt inzake dood en rouw wellicht tot een ambivalente situatie. Enerzijds is de dood zoals gesteld meer bespreekbaar geworden, anderzijds heeft rationalisering ertoe geleid dat de gangbare zingevende kaders voor de dood ernstig aan plausibiliteit hebben ingeboet. Het proces van secularisatie - als specifieke variant van het proces van rationalisering - heeft in onze samenleving de christelijke godsdiensten onder grote argumentatieve druk gezet. Men spreekt wel van interne secularisatie: de geloofstradities worden aangepast aan moderne opvattingen, en veel moderne gelovigen hebben een rationeel en abstract godsbeeld. De zekerheden en geloofsformules over een leven na de dood worden niet meer breed gedeeld, zoals onder meer blijkt uit het hetzelfde onderzoek *God in Nederland*:

Tabel 2.2 - Geloof u in een leven na de dood?

-	ja, daar geloof ik in	45%
---	-----------------------	-----

-	weet het niet zeker	22%
-	nee, ik geloof daar niet in	33%
	100%	

bron: God in Nederland 1996

Minder dan de helft van de Nederlandse bevolking heeft nog een duidelijke voorstelling van een leven na de dood, de anderen geloven daar niet in of twijfelen. De weggevallen christelijke zingeving van de dood heeft vooralsnog geen duidelijke opvolger gekregen. Volgens de theoloog en filosoof Van Harskamp (2000) kunnen nieuwe religieuze bewegingen zoals New Age, maar zelfs ook de evangelische beweging, niet zo goed uit de voeten met dood en lijden. De religies zijn sterk op het zelf gericht, op de eigen autonomie, en erg optimistisch van aard. De troostende functie van de klassieke christelijke religies ontbreekt. De dood is een eindpunt geworden, waarbij zin en troost vanuit religieuze bron moeilijk meer beschikbaar zijn.

Besluit

De betekenis van de dood in de moderne samenleving is beschreven binnen het kader van medisch-technische, maatschappelijke en culturele ontwikkelingen. Verschillende opvattingen, soms tegenstrijdig, worden hierover in de literatuur gevonden. De dood is een onzichtbare dood geworden, een dood die vooral oude mensen treft die verblijven in ziekenhuizen en verzorgingsinstellingen. De dood is hierdoor beter te plaatsen en te accepteren, maar treft anderzijds de nabestaanden van een 'voortijdige' dood des te harder. Hier komt bij dat de dood een zaak van de kleine kring van nabestaanden is geworden, en er minder maatschappelijke respons is. De dood is geen taboe-onderwerp meer, maar past anderzijds niet in ons waardepatroon van maakbaarheid en autonomie. Daarbij komt dat zin en troost vanuit religieuze bron moeilijk meer beschikbaar zijn.

Wat deze gecompliceerde betekenis van de dood in onze samenleving nu voor gevolgen heeft voor het rouwproces, bezien we in de volgende paragraaf. Hierbij worden wederom een aantal stellingen uit de literatuur geformuleerd.

2.2 Rouwen in de moderne samenleving

Omschrijving van het rouwproces

De dood van iemand is voor de nabestaanden vaak een zwaar verlies. Men wacht de moeilijke opgave dit verlies te erkennen, emotioneel te verwerken, verder te leven zonder de overledene. Deze opgave, het rouwproces, staat niet op zichzelf, maar krijgt vorm door de contacten met de sociale en culturele omgeving van de rouwenden. Zoals Van Dantzig het stelt zijn rouwen en troosten samen één interactief proces, één sociale vaardigheid die door leren geoptimaliseerd kan worden (1997:20). Wij voegen hieraan toe: niet alleen een sociale vaardigheid van afzonderlijke individuen, maar ook een proces dat gebaat is bij sociale en culturele bronnen in de samenleving als geheel. Het betreft dan naast vaardigheden ook rituelen, gelegenheidsstructuren, adequate beelden, zingevingskader, et cetera. En daarmee is - net als de positie van de dood - ook de positie van de rouwenden en de troostenden onderhevig aan maatschappelijke veranderingen in de sociale en culturele

context. In het voorgaande hebben we deze veranderingen ten aanzien van dood en sterven geschetst. Alvorens in te gaan op de consequenties hiervan voor het rouwproces willen wij dit proces eerst nader omschrijven.

De actuele wetenschappelijke benadering van het rouwproces heeft zich losgemaakt van een tot voor kort vrij dominant model, namelijk het fasenmodel. Een van de meest bekende protagonisten van dit model is Elisabeth Kübler-Ross (o.a. 1982). Het model is door haar ontwikkeld op basis van interviews met 200 terminale patiënten. De vijf fasen die zij onderscheidt in de omgang met de naderende dood zijn: ontkenning, woede, onderhandeling, depressie en acceptatie. De vijf fasen zijn te interpreteren als evenzoveel strategieën waarvan tenslotte alleen de laatste, namelijk acceptatie van het onvermijdelijke, houdbaar blijkt te zijn. De eerder genoemde strategieën voldoen niet. De eerste ervan, ontkenning van de situatie, wordt gevolgd door de tweede strategie, namelijk woede over het lot en verzet hiertegen. Wanneer dit niet helpt, probeert de stervende het op een akkoordje te gooien met God. Is er niet een uitweg, is er geen uitstel mogelijk? Nadat ook deze onderhandelingsstrategie wordt verlaten, valt de terminale patiënt volgens Kübler-Ross in een depressieve toestand, om tot slot te komen tot aanvaarding van het onvermijdelijke.

Kübler-Ross' model van verliesverwerking geldt in feite voor de stervenden zelf, maar is in de loop der tijd ook gebruikt om het rouwproces van de nabestaanden te karakteriseren. Ook hun omgang met de dood van een dierbare kent volgens dit fasenmodel een opeenvolging van ontkenning, woede, onderhandeling, depressie en acceptatie.

Het model van Kübler-Ross is lange tijd - zeker in de populair-wetenschappelijke publicaties - een richtinggevend model geweest. In wetenschappelijke kringen overheerste al snel de scepsis. Zo meent Moller dat de empirische bewijsvoering feitelijk flinterdun is en er eerder sprake is van een manifest dan van een rapportage. Met andere woorden, het model van Kübler-Ross is eerder als normatief op te vatten: zo zou het moeten verlopen. Ook andere wetenschappers - Van den Bout 1997 - menen dat er geen empirische evidentie is voor het feitelijk optreden van deze vijf fasen, of van een ander vast fasenpatroon (bijvoorbeeld van Bowlby 1969). Weliswaar zijn de vijf fasen reacties die kunnen optreden in het rouwproces, maar het rouwproces is veel diverser van aard dan Kübler-Ross meent. De omstandigheden van de stervende, zijn sociale en persoonlijke relaties, kortom de hele context van de persoon, zijn van grote invloed op het verloop van het rouwproces, zowel van de stervende zelf als van de nabestaanden.

Wat betreft het rouwproces van de nabestaanden is er op dit moment veel steun voor het zogenaamde rouwtaken-model, geïntroduceerd door William Worden (1992). Het rouwproces bestaat uit een aantal onderscheiden taken, die in verschillende volgordes kunnen worden verricht. Worden onderscheidt vier verschillende taken in het rouwproces:

- erkenning en aanvaarding van het verlies
- emotionele doorleving van het verlies
- aanpassing aan een leven zonder de overledene, aanpassing van de eigen identiteit
- de overledene emotioneel een plaats geven en de draad van het leven oppakken

Rando (geciteerd in Van den Akker & Breemhaar 1997) maakt een iets andere indeling van rouwtaken en koppelt deze aan een model van drie fasen:

- fase van vermijding: erkenning van het verlies
- fase van confrontatie: emotioneel reageren, zich bezinnen op het verlies, loslaten van de overledene
- fase van accommodatie: aanpassen aan een wereld zonder de overledene, en herinvesteren in deze nieuwe wereld

Zowel op het fasenmodel als - zij het in mindere mate - op het rouwtakenmodel formuleert Van den Bout (1997) kritiek, op basis van de literatuur en op basis van een eigen, longitudinaal onderzoek onder 128 weduwen en weduwnaars. De kritiek is samen te vatten in vijf punten:

1. Er is geen bewijs voor universele reacties op verlies. Er zijn mensen die depressief worden, maar anderen doen dit niet. En niet iedereen wordt kwaad, zelfs niet altijd verdrietig.

2. Met name op het fasenmodel wordt de kritiek geuit dat er niet sprake is van een vaste opeenvolging van reacties. Niet alleen komen sommige reacties niet voor, ook de volgorde kan verschillen, en bovendien kunnen bepaalde reacties na verloop van tijd weer terugkeren.

3. Wellicht de meest opmerkelijke kanttekening die Van den Bout plaatst bij het rouwfasen- en rouwtakenmodel is dat emotionele verwerking van verlies weliswaar heel positief klinkt, maar dat het positieve effect ervan nog maar bewezen moet worden. Een (tijdelijke) verdringing van het verlies is in sommige situaties wellicht een even goede strategie.

4. In het proces van rouwen dient ruimte gelaten te worden voor positieve gevoelens. Uit de gegevens van het eigen onderzoek brengt Van den Bout het voorbeeld naar voren van 26% van de respondenten die vier maanden na het verlies van hun partner aangaven levenslustig of opgewekt te zijn.

5. Het rouwproces kan van zeer onderscheiden tijdsduur zijn. De afsluiting ervan, dat erin bestaat dat het evenwicht is hervonden, kan zich soms na een jaar voordoen, maar soms pas na jaren. De duur van het rouwproces wordt in de literatuur als steeds langer ingeschat. Ging men dertig jaar geleden nog uit van een periode van rouw van enkele maanden, waarna het leven hervat kon/moest worden, tegenwoordig is er consensus over een periode van anderhalf jaar. Van den Bout stelt dat het enige dat duidelijk wordt uit onderzoek, is dat de tijd van rouwen enorm varieert. Sommige nabestaanden functioneren na enkele weken alweer als vanouds, terwijl er voor een aanzienlijke minderheid verscheidene jaren van rouw nodig zijn waarin zij problemen van het verlies blijven ondervinden.

De strekking van Van den Bouts interventie in het rouwfasen- en rouwtaken-debat is kortweg dat hét rouwproces niet bestaat. Er zijn vele vormen van 'normale rouw'. In de rest van deze paragraaf proberen we enkele karakteristieken te schilderen die de positie van de

rouwende bepalen. Ondanks het feit dat een algemeen geldend rouwproces niet bestaat en individuen vanuit hun specifieke biografie en omgeving verschillend op het verlies van een dierbare kunnen reageren, zijn er wel degelijke gemeenschappelijke problemen en beperkingen voor rouwenden in onze samenleving aan te geven. Deze vloeien direct voort uit de positie van dood en sterven in onze moderne samenleving. Deze positie hebben we gezien aan de hand van medische, sociale en culturele ontwikkelingen. Op dezelfde manier zullen we nu de gevolgen van deze ontwikkelingen voor het rouwproces proberen aan te geven.

Medisch-technische ontwikkelingen en de gevolgen voor het rouwproces

Over de gevolgen van de medisch-technologische ontwikkelingen op het rouwproces kunnen in de literatuur 2 stellingen worden aangetroffen. De eerste stelling is als volgt te formuleren:

1. rouwen wordt enerzijds minder intensief, want gebeurt veelal om een 'tijdige', verwachte dood, en wordt anderzijds juist zwaarder in geval van een relatief zeldzame voortijdige dood

Zoals in de vorige paragraaf al beschreven vindt overlijden steeds vaker pas op hoge leeftijd plaats. Sterven is vooral een zaak van ouderen, en er wordt dus ook meestal gerouwd om iemand wiens tijd al enigszins of helemaal gekomen is. Bovendien zijn de contacten vaak al minder geworden, bijvoorbeeld tussen kinderen en hun ouders. Het afscheid wordt als het ware uitgesmeerd over een groter tijdsinterval. Op de dood van een oud persoon is men voorbereid, men verwacht hem, men vindt zelfs dat het langzamerhand tijd wordt. De dood is in dit opzicht niet meer ontregelend, maar ook juist een fenomeen dat - weliswaar pijnlijk - toch orde op zaken stelt. Er zijn gevoelens van opluchting dat een mogelijk lang en pijnlijk aftakelingsproces is voorkomen, dan wel eindelijk beëindigd. Een condoleance gaat tegenwoordig nogal eens vergezeld van de troost dat het voor iedereen het beste was. Aldus worden rouwen en verdriet in de moderne samenleving minder, is er zelfs sprake van een geleidelijke de-sentisering van de angst voor de dood (Owen et al. 1982).

Deze ontwikkeling maakt het voor degenen die rouwen om plotselinge 'voortijdige' sterfgevallen des te moeilijker. Hun rouw is namelijk minder herkenbaar voor anderen, minder deelbaar. In de literatuur is steeds meer aandacht voor het gegeven dat het rouwproces sterk afhangt van de aard van de dood (voortijdig of onverwacht, vs. 'tijdig' en verwacht). Sanders (1982) presenteert enkele interessante bevindingen in dit opzicht. Een plotselinge dood leidt tot langdurige lichamelijke symptomen, vervreemding, woede en schuldgevoelens. Een lang chronisch ziekbed voorafgaand aan het overlijden is eveneens heel zwaar te verteren voor de nabestaanden. Zij blijken emotioneel te zijn uitgeput, en geraken in een depressie en een sociaal isolement. Een kort ziekbed blijkt voor de nabestaanden nog het beste te verwerken te zijn.

Niet alle auteurs zijn het overigens eens over de effecten van een geanticiperde dood op het rouwproces. Bovendien is de voortijdigheid van het overlijden niet echt afzonderlijk onderzocht als factor.

De conclusie is dat rouwen in zijn algemeenheid waarschijnlijk minder wordt, vanwege de 'tijdige' dood, maar dat een voortijdige dood, alsmede een lang ziekbed, niettemin het rouwproces ernstig kunnen verzwaren.

2. rouw wordt moeilijker, want wordt doorkruist door de medisch-technische, institutionele omgeving

Een tweede gevolg van de medisch-technologische ontwikkelingen betreft de plaats van het overlijden. Steeds meer wordt dit een verpleeghuis of ziekenhuis. Chronische ziektes kluisteren de stervende aan het bed: het stervensproces kan heel lang, soms jaren duren. Vaak is de terminale patiënt omringd door een batterij apparaten. Ziekenhuizen zijn geen plaatsen om te overlijden, maar om beter te worden. Het regiem is gericht op genezen, om het leven in stand te houden. In diverse studies is aandacht besteed aan de gevolgen van dit activistische regiem op de patiënt. Moller (1996) beschrijft hoe ook terminale patiënten in dezelfde rol worden geduwd als een gewone zieke. Aandacht is er niet voor het stervensproces, maar voor de telkens weer nieuwe lichamelijke symptomen van het stervensproces. Als resultaat hiervan wordt de terminale patiënt voortdurend heen en weer geslingerd tussen hoop en wanhoop. Het sterven zelf, een 'unmanageable issue', wordt vermeden, ondergesneeuwd onder het praktische medische handelen.

Glaser en Strauss (1965) zijn dieper ingegaan op de wederzijdse communicatie tussen terminale patiënt en het ziekenhuispersoneel. Ze onderscheiden vier typen communicatie. Er kan sprake zijn van:

- closed awareness: de ene partij (ziekenhuis) weet dat de patiënt ongeneeslijk ziek is, maar hij of zij zelf niet
- suspicious awareness: de patiënt begint achterdochtig te worden
- mutual pretense: beide partijen weten het, maar geven dit aan elkaar niet toe. Ze houden naar elkaar de schijn op
- open awareness: beide partijen communiceren over het onvermijdelijke

In veel gevallen wordt het vierde stadium van openheid niet bereikt. Deze verdringing van het sterven uit het medisch-technisch handelen en spreken betekent ook een belemmering voor de rouwenden. Niet zelden maken immers ook de nabestaanden deel uit van het boven geschilderde patroon. Ook zij praten vaak in termen van doorgaan, genezen e.d. Het verdriet moet worden uitgesteld totdat de laatste adem is uitgeblazen. Daar komt nog bij dat de beschikbaarheid van het stoffelijk overschot, en tijd en ruimte om ter plekke te rouwen, in een institutionele omgeving vaak beperkt zijn. Er komt een machinerie op gang die het rouwproces doorkruist.

De gevolgen van de medische technologie voor het rouwproces gelden overigens ook voor degenen die met een voortijdige dood worden geconfronteerd. Ook hier is er vaak sprake van een ziekenhuis-omgeving, met de beschreven gevolgen van dien.

Uiteraard zijn er reacties gekomen op deze onbevredigende situatie. Zo kan het werk van Kübler-Ross over de stadia van rouw worden gezien als een poging om de verdringing van het sterven tegen te gaan, en bewustwording, acceptatie en openheid te creëren. Als reactie op de problemen rond het 'institutionele' sterven zijn ook de recente ontwikkelingen rond hospitia, 'sterfhuisen', te beschouwen. De medische inzet in deze hospitia is palliatief, en er

is ook aandacht voor de psychische problemen rond het sterven. Ook het rouwproces krijgt hierdoor meer ruimte.

Maatschappelijke ontwikkelingen en de gevolgen voor het rouwproces

Wat betreft de maatschappelijke veranderingen rond het rouwproces hebben we gewezen op het gegeven dat de dood minder een sociale en juist meer een persoonlijke catastrofe is geworden. Dit geldt zeker, zoals we hebben gezien, in geval van een voortijdige dood. Deze privatisering van de impact van de dood heeft gevolgen, zowel voor de rouwende zelf (isolement) als ook voor de omgeving/de samenleving (onwennigheid).

Een tweede maatschappelijk verschijnsel dat van belang is voor het rouwproces, is de verandering in de aard en het belang van rituelen in onze moderne samenleving. Deze verandering doet zich voor op tal van terreinen. Men spreekt in dit verband wel van **informalisering** (Wouters 1980). Men hecht minder aan vaste omgangsvormen en handelingen, en stelt meer belang in directheid en authenticiteit. Deze ontwikkeling is - zoals we nog zullen zien - niet zonder complicaties voor de rouwende en zijn of haar omgeving.

Het eerstgenoemde effect, namelijk dat van privatisering op het rouwproces, luidt als volgt:

3. door privatisering van de gevolgen van de dood wordt de rouwende meer geïsoleerd en 'verleert' de samenleving het rouwen en de omgang met rouwenden

De dood plaatst de nabestaanden in een uitzonderingspositie. De dood komt minder vaak onverwacht voor, en de gevolgen voor de maatschappij zijn beperkt. Tegelijk is door het proces van individualisering het verlies van een kind, een partner, een vriend(in) een grote persoonlijke tragedie geworden door de afhankelijkheid van een klein aantal intieme en hechte relaties. Aldus wordt een sterfgeval, en dan met name de 'ontijdige' dood, tot een groot persoonlijk verlies, dat moeilijk met de omgeving gedeeld kan worden. En voor een deel kan men zelf, en de directe omgeving, ook moeilijk uit de voeten met deze kwetsbaarheid. Het verdriet wordt aldus een private aangelegenheid. Het is misschien een oorzaak van de gewoonte in sommige kringen om in stilte te begraven. Men kan - en wil - het verlies niet goed meer met een grote groep anderen delen.

De sociale omgeving deelt minder in het verdriet van de rouwende. Het overlijden wordt voor kennisgeving aangenomen, en het leven gaat meteen verder. Men spreekt minder over de dood. Hierdoor neemt de mogelijkheid om als burgers de omgang met dood en rouw te 'leren'. De mogelijkheden en momenten voor socialisatie in dit opzicht zijn heel schaars. En deze moeizame omgang is weer een reden om de rouw minder met

anderen te delen, zodat er aldus een zichzelf versterkend proces optreedt van afsluiting en ontwenning van een breder gedeeld rouwproces.

4. door de informalisering van sociale omgangsvormen hebben de betrokkenen in het rouwproces minder houvast

De in het bovenstaande gesignaleerde gewoonte om in stilte te begraven heeft ook te maken met de problematische positie van rituelen in de moderne samenleving. Rituelen zijn naar hun aard dwingend of verplichtend: ze schrijven bepaalde handelingen voor. Daar ligt hun maatschappelijke betekenis: ze ontnemen de burger in bepaalde situaties de noodzaak om te kiezen en ontlasten hem of haar daarmee. Met name in cruciale situaties zoals overlijden, met alle emoties van dien, bewijzen rituelen op deze manier hun waarde. Een begrafenisritueel beschermt de nabestaanden: zij kunnen als het ware even op de automatische piloot.

Tegelijk zijn rituelen een simpele, maar vaak doeltreffende manier om het onzegbare aanwezig te stellen, zaken als dood, vergankelijkheid, maar ook liefde, dankbaarheid en trouw. Het is een aanwezig stellen, niet in termen van unieke gebeurtenissen, maar juist in termen van traditie, van de sociale gemeenschap, van transcendentie überhaupt. En rituelen zijn - zoals Durkheim stelt - gemeenschapsvormend, omdat ze de band tussen de mensen voortzetten door de crisis heen, of door te delen in de grote levensmomenten van het individu. Het begrafenisritueel betreft automatisch anderen in het rouwproces. Fulton vat het mooi samen: 'Ceremony is the link between the sacred, society and the individual. (..) It permits man not only to reestablish the purity of the relationship between himself and the sacred, but also between himself and his fellow man. (geciteerd in Moller 1996).

In de jaren zestig is in onze samenleving op veel terreinen weerstand ontstaan tegen rituelen. Individualisme, vrijheid, bewustzijn, keuze, het waren nieuwe waarden die niet goed leken te rijmen bij het tijdelijke zelfverlies in een rituele handeling, in rituele kleding. Er trad een sterke informalisering van omgangsvormen op. Dit gold voor kerkelijke rituelen (de liturgievernieuwing), voor rituelen op belangrijke levensmomenten zoals het huwelijk, voor rituelen als de opening van het academisch jaar, en voor nationale rituelen als Koninginnedag en de dodenherdenking (Lukken 1999). Er kwam discussie over het continueren van dergelijke, als afstandelijk, ouderwets en niet-authentiek ervaren gebeurtenissen.

De afnemende legitimiteit en plausibiliteit van veel rituelen had voor de rouwrituelen tot gevolg dat mensen niet meer goed wisten hoe met rouwenden om te gaan, hoe te condoleren, hoe zich te kleden et cetera. Er was niet langer een vast ritueel dat zowel de rouwende als de omgeving op dit cruciale moment een gedragspatroon bood. De historicus Gorer (1965) sprak in dit verband zelfs van een historisch unicum in de joods-christelijke geschiedenis: voor het eerst had een grote meerderheid van de westerse bevolking geen adequaat handelingsrepertoire meer tot haar beschikking om met dood en rouw om te gaan. Dit kon leiden tot gêne, tot weerstand en vermijdingsgedrag, met als gevolg een sociaal isolement voor de rouwende.

Volgens Lukken is er na de brede crisis in de rituelen in de jaren zestig recentelijk, sinds de jaren negentig, weer sprake van een nieuwe rituele golf. Rituelen zijn weer in, maar zij zijn wel van karakter veranderd. Er is meer sprake van knutsel-rituelen: er worden allerlei authentieke, persoonlijke elementen geweven op een vaststaand raamwerk. De socioloog Vuijsje (1994) spreekt in dit verband van casco-rituelen. Er is een vaste basis, een gegeven raamwerk, waarbinnen men dan eigen elementen kan aanbrengen. Op deze manier wordt recht gedaan aan enerzijds de behoefte aan inbedding en deelname in een vast handelingspatroon, anderzijds aan de behoefte aan authenticiteit.

Giddens (1994) ziet de huidige ambivalente status van rituelen als typerend voor wat hij noemt de post-traditionele samenleving. Rituelen en meer in het algemeen dwingende waarden en normen worden ook ontworpen aan een rechtvaardigingsdwang. Niets wordt meer zonder verdere discussie als gegeven geaccepteerd. Daardoor zijn rituelen zoals vroeger niet meer mogelijk, althans niet meer bij de grootste groep van de bevolking. Het ritualisme van vroeger - verbonden en gelegitimeerd door bepaalde vaststaande waarheden - maakt plaats voor wat Giddens noemt 'ritualisering': een meer vrije regulering van onderlinge gedragingen bij bepaalde gelegenheden. Deze ritualisering is niet verbonden met onomstotelijk vaststaande waarheden, maar is meer een rollenspel waarin mensen zich voor een bepaalde gelegenheid begeven, en die hen richting en houvast geeft.

De terugkeer van rituelen in de jaren negentig kan men begrijpen als de terugkeer van ritualisering, nadat het ritualisme goeddeels is verworpen. Ritualisering is geschikt om op een efficiënte, herkenbare, betekenisvolle en sociaal bindende manier te communiceren over belangrijke momenten en

gebeurtenissen. Ritualisering is een beweging weg van de louter uiterlijke, vaak holle en dwangmatige vormen: voor authenticiteit en verandering is meer plaats ingeruimd.

Van den Akker (1995: 60) voert nog een ander feit aan dat de ontwikkeling naar meer authentieke elementen in het rouwritueel kan verklaren. Hij stelt dat de kerkelijke uitvaart-rite een fundamentele betekenisverandering heeft ondergaan in de laatste decennia. In de oude rituelen en symbolen ging het vooral om de overgang van de dode naar een ander, beter leven. Tegenwoordig staan de nabestaanden centraal, en staat de uitvaart vooral in het teken van verliesverwerking. Dit heeft tot gevolg dat er meer persoonlijke zaken over de overledene en de nabestaanden worden ingebracht in de uitvaart-rite.

Wat betreft rituele vernieuwing rond de dood wijst Lukken op organisaties en boeken die informatie en hulp geven bij een persoonlijke uitvaart, op nieuwe ontwerpen van doodskleding, doodskisten, grafmonumenten en urnen, et cetera. Er wordt ook meer tijd en aandacht ingeruimd voor de begrafenis of crematie. Van den Akker (1994) noemt met name de slachtoffers van Aids als voorlopers in dit opzicht.

Daarnaast zien we meer aandacht voor publieke dodenrituelen, zoals de indringende witte marsen in België en de stille tochten in Nederland ter herdenking van de slachtoffers van zinloos geweld, en de manifestaties rond de rampen in Enschede en Volendam.

In de literatuur blijkt er consensus te bestaan dat er in onze tijd naar een nieuwe balans wordt gezocht: aan de ene kant is er sprake van informalisering van de samenleving waarbij een aantal sociale omgangscodes verdwijnen, aan de andere kant is er opnieuw aandacht voor - weliswaar meer persoonlijk ingevulde - rituelen.

Of de balans zal veranderen ten gunste van informalisering of ritualisering, is moeilijk te beantwoorden. Maar gelet op het feit dat de nieuwe rituelen minder vaste codes kennen, dan kan de stelling blijven staan dat door informalisering en lossere rituelen mensen minder houvast hebben om met de dood en met rouwenden om te gaan.

Culturele ontwikkelingen en de gevolgen voor het rouwproces

In cultureel opzicht hebben zich drie relevante ontwikkelingen voorgedaan rond sterven. In de vorige paragraaf zijn deze beschreven: enerzijds een grotere openheid in de samenleving over tal van onderwerpen, anderzijds een activistische cultuur waarin kwetsbaarheid

wordt verdrongen. En als derde punt het opdrogen van religieuze zingevingbronnen door het proces van secularisatie.

Openheid enerzijds en verdringing anderzijds, het geeft aan dat rouwen in cultureel opzicht in een ambivalente positie verkeert. De vijfde stelling over rouwen is dan ook als volgt te formuleren:

5. Rouwen in onze samenleving bevindt zich in een ambivalente positie tussen openheid en verdringing.

De groeiende openheid in onze samenleving om over tal van onderwerpen te praten, is al gememoreerd. Er blijkt een zekere gemoedsrust omtrent de dood te bestaan. In de media is er veel aandacht voor ziekte- en stervensprocessen. Van den Akker (2000) haalt een respondente aan die na het verlies van haar eerste man - 25 jaar geleden - nu voor de tweede maal weduwe is geworden. Zij verwoordt het enorme verschil in bespreekbaarheid van verlies en rouw tussen vroeger en nu. Was vroeger alles gericht op continuïteit, op het zo snel mogelijk weer oppakken van het gewone dagelijkse leven, nu wordt ook aan het verlies zelf, aan de dood, aan de gevoelens van de nabestaande aandacht gegeven, hetgeen de verliesverwerking sterk bevordert.

Tegenover deze gegroeide openheid wordt in de literatuur de verdringing van de dood gesignaleerd als iets wat niet past in onze cultuur, als een onwelkom signaal van menselijk tekort in een activistische en naar perfectie strevende cultuur. Dit heeft gevolgen voor het rouwproces. De rouwende stelt immers de dood present, en symboliseert aldus zelf iets van tekort schieten, van verval. Aangezien dit tekort in onze cultuur moeilijk te accepteren is, blijft de rouwende ondanks de toegenomen openheid toch iets aankleven van een zieke, een patiënt. Rouw wordt niet alleen als een legitieme, onvermijdelijke en zelfs noodzakelijke reactie beschouwd, maar ook als een zwakte, een blijven steken in het verleden. Genezing en afleiding zijn dan de (impliciete) doelen waarmee de nabestaande wordt tegemoet getreden. Ook kan vermijding van de rouwende het gevolg zijn.

6. Rouwen mist religieuze betekenisverlening

Door het secularisatieproces is grote verlegenheid en onmacht ontstaan om te communiceren over zingeving en religie. Zelfs op het cruciale moment van dood en rouw heeft men woorden tekort. Met deze conclusie opent het symposiumverslag over 'rouwbegeleiding: verwoorden en verantwoorden van religieuze

zin' (Van den Akker 2000). Deze verlegenheid bestaat, zoals uit het onderzoek naar katholieke rouwbezoek- en rouwverwerkingsgroepen blijkt, niet alleen bij de nabestaanden, maar ook bij de rouwbegeleiders - zowel bij parochiële vrijwilligers als bij pastores.

De problemen om dood en rouw in verbinding te brengen met geloof en religie wordt ook gesignaleerd in het recente proefschrift van Zuidgeest (2001). In zijn onderzoek onder leden van rouwgroepen blijkt dat deze nabestaanden - alhoewel ze religieus zijn - heel moeilijk voor hun verlies bij hun geloof terecht kunnen. In hun ervaring geeft God niet thuis. Zuidgeest houdt op grond van zijn bevindingen een pleidooi voor de religieuze klacht. Het geloof is dan niet zozeer een steun in de zin van betekenisverlening, maar een steun in therapeutische zin: God als de instantie waartegen men kan klagen, het verdriet uitschreeuwen.

Uit het onderzoek van De Hart (1994) bij jongvolwassenen blijkt dat de mate van geloof in transcendentie nauwelijks samenhangt met normen, idealen en angsten met betrekking tot het stervensproces, het tijdstip van overlijden en de anticipatie op de dood. De transcendente interpretatiekaders staan enigszins op zichzelf: dood en rouw kennen een eigen logica.

In de interviews die Alma (1993) heeft gevoerd met jongeren van christelijke huize over zingeving en geloof, blijkt hetzelfde. Zelfs als er eerst over geloof wordt gepraat en het transcendente kader als het ware in het gesprek is opgeroepen, worden verlieservaringen veelal verteld in niet-religieuze termen.

2.3 Conclusies

In de literatuur zijn door ons de volgende stellingen aangetroffen over de omgang met de dood en de gevolgen hiervan voor het rouwproces in de moderne samenleving:

Omgang met de dood:

1. de dood is verschoven en treft vooral mensen met een hoge leeftijd
2. de dood is in het dagelijks leven vrijwel onzichtbaar geworden
3. de impact van de dood in onze samenleving is geprivatiseerd
4. de dood wordt meer bespreekbaar, net als andere taboes
5. de dood staat op gespannen voet met het heersende activistische cultuurpatroon waarin weinig ruimte is voor overgave en kwetsbaarheid.
6. de dood verliest aan zin door de secularisatie

Gevolgen voor het rouwproces:

1. rouwen wordt enerzijds minder intensief, want gebeurt veelal om een 'tijdige', verwachte dood, en wordt anderzijds juist zwaarder in geval van een relatief zeldzame voortijdige dood
2. rouwen wordt moeilijker, want wordt doorkruist door de medisch-technische, institutionele omgeving
3. door privatisering van de gevolgen van de dood wordt de rouwende meer geïsoleerd en 'verleert' de samenleving het rouwen en de omgang met rouwenden
4. door informalisering van sociale omgangsvormen hebben de betrokkenen in het rouwproces minder houvast
5. rouwen in onze samenleving bevindt zich in een ambivalente positie tussen openheid en verdringing
6. rouwen mist religieuze betekenisverlening

3 Jongeren en rouw

In het voorgaande zijn enkele algemene beschouwingen uit de wetenschappelijke literatuur samengevat omtrent recente ontwikkelingen rond de maatschappelijke betekenis van dood en rouw. Het ging hierbij om globale maatschappelijke tendensen, wat de vraag oproept in hoeverre deze tendensen in de omgang met dood en rouw anders van aard zijn voor jongeren, de doelgroep van deze studie. In dit hoofdstuk wordt hierop nader ingegaan. In hoeverre wijken jongeren af van de algemene maatschappelijke omgang met dood en rouw, en wat kenmerkt dan hun typische positie in dit verband?

Om deze vragen te beantwoorden wordt in paragraaf 1 een korte beschrijving gegeven van de fase van de adolescentie vanuit een ontwikkelingspsychologisch en sociaal-psychologisch perspectief. Als uitgangspunt hierbij hanteren we de klassieke theorie van Erikson over identiteitsontwikkeling. De ideeën van Erikson hebben grote invloed gekregen op het denken over adolescentie. Zo is zijn term 'identiteitscrisis' ook in het populaire taalgebruik doorgedrongen. Bovendien doet zijn theorie recht aan enerzijds de typische veranderingen die met de adolescentie samenhangen, en anderzijds aan de sociale omstandigheden waarin jongeren in onze samenleving verkeren. Voor de in dit hoofdstuk gegeven beschrijving van Erikson's werk baseren we ons op een standaardwerk in de Nederlandse ontwikkelingspsychologie, namelijk *Psychologie van de adolescentie* van De Wit & Van der Veer (uitgave 1993).

In paragraaf 2 wordt beschreven in welke mate en op welke wijze jongeren in de leeftijd tussen de 12 en 20 jaar de algemene maatschappelijke trend rond rouw volgen en in welk opzicht zij een eigen typische omgang met dood en rouw hebben. Dit gebeurt aan de hand van ontwikkelingspsychologische en sociologische theorievorming en onderzoek over jongeren en hun omgang met dood en rouw.

In paragraaf 3 gaan we nader in op Nederlands onderzoek. Daarbij wordt een en ander geïllustreerd aan de hand van citaten uit interviews met jongeren.

3.1 Ontwikkelingspsychologische theorie van de adolescentiefase

Taken in de adolescentie

Erikson hecht - aldus De Wit & Van der Veer - in zijn werk grote betekenis aan de interactie tussen individu en de sociale omgeving. Hij benadrukt het belang van leerprocessen die individuen doormaken. Bij elke fase van het leven heeft het individu de taak bepaalde vaardigheden te leren om de verandering in zijn levensfase goed te doorstaan. Het interpreteren van ontwikkelingsfasen in termen van taken waarvoor men gesteld wordt, is typerend voor de theorie van Erikson (1950; 1968 en 1992).

De centrale taak in de adolescentie (tussen ongeveer de 12 en 20 jaar) is het ontwikkelen van een eigen identiteit. Jongeren maken zich los van de vertrouwde wereld van gezin en ouders, en beginnen een eigen levensstijl te ontwikkelen en eigen relaties met leeftijdgenoten te vormen.

Dit proces van losmaken en opnieuw integreren gebeurt in een fase van sterke biologische, cognitieve en sociale veranderingen.

Het begin van de adolescentie wordt gemarkeerd door lichamelijke veranderingen die samenhangen met het proces van geslachtsrijp worden. Deze fase van ingrijpende lichamelijke veranderingen wordt ook vaak met de term 'puberteit' aangeduid. Rond het vijftiende (meisjes) en zestiende (jongens) leeftijdsjaar is het proces van seksuele rijping afgerond en zijn Nederlandse jongeren in biologisch opzicht volwassen.

In het spoor van het seksuele rijpingsproces begint de ontwikkeling van diverse vormen van seksueel gedrag. Uit onderzoek blijkt dat de eerste seksuele contacten op steeds vroegere leeftijd plaatsvinden, terwijl hiermee geen versnelling in het biologische rijpingsproces correspondeert. De culturele component speelt blijkbaar een grote rol erin dat jongeren op seksueel terrein steeds eerder volwassen gedrag gaan vertonen.

In het licht van genoemde lichamelijke veranderingen en de eerste schreden op het pad van relaties en seksuele intimiteit is het niet verwonderlijk dat jongeren veel aandacht besteden aan hun uiterlijk. Ze zijn ook vaak onzeker over hun uiterlijk, mede ingegeven door het per persoon wat verschillende tempo waarin de lichamelijke veranderingen plaatsvinden. Een ander aspect is dat de dominante seksrol in de adolescentie belangrijk wordt. Met name meisjes worden in de adolescentie geconfronteerd met een sterke druk om zich te gaan voegen naar de meer traditionele vrouwelijke rol (De Wit & Van der Veer).

Naast deze biologische veranderingen vinden er tijdens de adolescentie ook cognitieve veranderingen plaats die kort te typeren zijn als de verdere ontwikkeling van de mogelijkheid

om abstract te denken en uit concrete voorvallen meer algemeen geldende principes af te leiden. Dit leidt nogal eens ertoe dat jongeren idealen gaan stellen, voor zichzelf en/of voor de wereld om zich heen, en deze idealen gaan confronteren met de concrete werkelijkheid. Er vindt een confrontatie plaats tussen hetgeen bestaat en hetgeen denkbaar is. Teleurstelling in dit opzicht leidt nogal eens tot scepticisme of juist dogmatisme. Geleidelijk wint het besef terrein dat er verschillende, in principe gelijkwaardige manieren zijn om naar de werkelijkheid te kijken, en dat het erom gaat een persoonlijke keus te maken uit de voorhanden mogelijkheden.

Parallel aan het toenemende vermogen tot abstractie ontwikkelt zich het vermogen van perspectiefwisseling en role-taking. Jongeren leren de zaken ook eens van een andere kant te zien, of door de ogen van een ander. Aldus krijgt deze cognitieve ontwikkeling ook haar pendant in de morele ontwikkeling. Cognitieve vaardigheden liggen ten grondslag aan het beoordelen en het handelen in sociale situaties. Zich inleven in het standpunt van anderen is immers een belangrijke voorwaarde voor volwassen optreden in sociale situaties.

Selman (1980) maakt in dit opzicht een verschil tussen de vroege en de late adolescentie. In de vroege adolescentie (10-15 jaar) ontdekt de jongere dat er meerdere perspectieven op de werkelijkheid zijn, en kiest dan vervolgens voor één set van waarden. De leeftijdgenoten worden ervaren als een hechte groep waaraan men strikt loyaal is. Voortdurend wordt gezocht naar bevestiging van het gemeenschappelijke waardepatroon. Deze fase van sterk conformisme wordt in de latere fase van de adolescentie afgelost door een toenemend besef dat de ander ook zijn of haar eigen behoeftes heeft, en eigen andere relaties onderhoudt. Er komt meer ruimte voor onafhankelijkheid en tolerantie: de peergroep wordt meer ervaren als een aangename omgeving voor individuen die verder vooral ook een eigen mening hebben.

Aldus wordt de jongere zich steeds meer bewust van de aard van morele problemen. Enerzijds krijgt hij of zij gevoel voor de onderliggende sociale regels en afspraken, anderzijds ontwikkelt hij of zij een besef van de achterliggende, meer universele morele regels (o.a. Kohlberg 1964; Fowler 1981)).

Naast biologische en cognitieve veranderingen wordt in de literatuur aandacht gevraagd voor de sociale veranderingen in de adolescentie. Nieuwe sociale rollen liggen in het verschiet; oude sociale relaties worden opgegeven of veranderen sterk van karakter. Centraal staat de toenemende onafhankelijkheid ten opzichte van de ouders. Jongeren leren in de adolescentie om zelfstandig te zijn. De rol van

afhankelijk kind moet worden ingeruild voor die van een jongere die eigen opvattingen en waarden gaat ontwikkelen, en meer autonoom zijn beslissingen gaat treffen.

Complementair aan dit losmakingsproces van het ouderlijk milieu zien we een sterkere binding met de groep van leeftijdgenoten. Aldus komen er nieuwe referentiegroepen in het vizier, nieuwe verwachtingen en normen. De jongere moet kunnen meepraten en meedoen op het gebied van muziek, kleding, uitgaan, seks, et cetera. De leeftijdgenoten bieden de mogelijkheid van elkaar te leren en nieuwe dingen uit te proberen. Dit experimentele karakter van de adolescentie en de vele onzekerheden die het leven voor de jongere in deze fase in petto heeft, leiden tot een wat conformistisch ingestelde attitude, zeker in de vroege adolescentie. De jongeren zoeken bij elkaar steun en positieve feedback op het zelfbeeld. Het veelvuldig telefoneren - tegenwoordig ook sms-en en 'chatten' - wordt wel gezien als passend in deze behoefte aan een continue stroom van positieve reacties op de eigen manieren van doen, opvattingen en uiterlijk.

Het toegenomen belang van de nieuwe referentiegroep van leeftijdgenoten roept uiteraard conflicten op met de verwachtingen die de ouders stellen. Toch moeten deze niet overdreven worden. Uit onderzoek blijkt dat - althans in Nederland - er een onderhandelingshuishouding bestaat waarmee ouders en jongeren redelijk goed mee uit de voeten kunnen. Het lijkt er soms zelfs op dat het generatie-conflict gedomesticeerd is. In deze onderhandelingshuishouding moedigen ouders zelfstandig gedrag aan, maar stellen zij ook grenzen en controleren zij het gedrag van hun kinderen. Er wordt druk overlegd en onderhandeld. De ouders hebben veel aandacht voor hun kinderen. Deze 'autoritatieve' opvoedingsstijl (Maccoby & Martin 1983), die recht aan de behoeften van de adolescent en anderzijds richting geeft, leidt tot sociale competentie, zelfvertrouwen en verantwoordelijkheidsgevoel. Deze stijl doet het beter dan de autoritaire of de permissieve opvoedingsstijlen.

Als derde cirkel - naast ouders en leeftijdgenoten - kan de bredere sociale context worden gezien waarin de jongeren bepaalde personen zien of ontmoeten die voor hen een voorbeeldfunctie vervullen. De Wit & Van der Veer wijzen op het belang dat imitatie, het leren door observatie, voor jongeren heeft. De intrede in de adolescentie maakt de wereld ineens een stuk groter, en er komen opeens veel positieve dan wel negatieve - in de zin van zich er tegen afzetten - rolmodellen in het vizier. Het model kan een persoon in de omgeving zijn, maar ook een popidool, een sportheld of een soap-personage.

Naast dit leren door imitatie is ook het instrumentele of experimentele leren van belang: de jongere leert in de praktijk van alledag wat mogelijk is en haalbaar. Imitatie en experiment zijn aldus mooi met elkaar in balans: experimenteren kan leiden tot een correctie op het imitatiegedrag, terwijl via imitatie telkens nieuwe ambities kunnen worden gesteld, nieuwe gedragingen om uit te proberen.

In het voorgaande zijn de taken waarvoor de adolescent zich gesteld ziet, uiteengezet. De centrale taak van de adolescent is het ontwikkelen van een eigen identiteit. Dit speelt zich af in een fase van sterke biologische, cognitieve en sociale veranderingen. In het tweede deel van deze paragraaf wordt ingegaan op de vraag in hoeverre de periode van adolescentie nader kan worden ingedeeld in kortere fases, en of er voor deze kortere fases eigen ontwikkelingsstaken kunnen worden onderscheiden.

Fasen in de adolescentie

Vanuit de ontwikkelingspsychologie wordt voor de adolescentie veelal een driedeling gemaakt:

- vroege adolescentie (12-15 jaar).
- middel adolescentie (15-18 jaar).
- late adolescentie (18-20 jaar).

De leeftijdsgrenzen zijn op te vatten als globale aanduidingen. Er zijn individuele verschillen, evenals verschillen qua sekse, qua milieu, qua (sub)cultuur. De grenzen zijn deels bepaald door de lichamelijke veranderingen: zo valt de vroege adolescentie min of meer samen met de puberteit. Ook maatschappelijke omstandigheden weerspiegelen zich in de grenzen, zoals bijvoorbeeld die tussen de middel en late adolescentie: (kiesgerechtigde leeftijd, einde voortgezet onderwijs, op kamers gaan).

In de ontwikkelingspsychologische literatuur wordt de indeling als nuttig gezien, omdat er per fase een specifieke set van taken en problemen kan worden aangegeven.

De *vroege adolescentie* is de periode van de puberteit, van sterke lichamelijke veranderingen. Tegelijk daarmee ontstaat een sterke fixatie op het zelf (Elkind 1979) en op de ontwikkeling van een eigen identiteit. De vroege adolescent begint zichzelf als het ware te ontdekken als een afzonderlijk individu.

In cognitief/moreel opzicht ontbreekt nog een adequaat vermogen om het perspectief van de ander in te nemen. De

preoccupatie is duidelijk met het zelf, de eigen ervaringen, gevoelens en vorming van identiteit.

In sociaal opzicht is de peergroup in deze fase heel belangrijk. De groep dient ter ondersteuning van de broze identiteit; er vindt een sterke identificatie met de groep plaats.

In de *middel-adolescentie* is de puberteit afgesloten en beginnen voor de meeste jongeren de relatievorming en de eerste seksuele contacten. De fixatie op het zelf wordt langzaam losgelaten.

In cognitief/moreel opzicht worden meer algemeen geldende normen ontwikkeld. Reflectie wordt belangrijker, in de zin van kritische beschouwing van de omgeving. Deze verder ontwikkelde cognitieve mogelijkheden staan in het licht van een streven naar competentie, kritische onafhankelijkheid, zelfredzaamheid.

Er komt meer distantie tot de peergroup, waarmee men niet meer een één-op-één relatie voelt.

In de *late adolescentie* zijn de meeste jongeren in seksueel opzicht volwassen en hebben gedeeltelijk al meer vaste, intieme relaties met anderen.

In cognitief/moreel opzicht neemt de autonomie verder toe, en begint het besef te groeien dat er conflicterende regels en principes bestaan. Er komt meer aandacht voor universele morele principes, die worden vergeleken met de geldende juridische en sociale regels (Kohlberg 1964). In sociaal opzicht is de band met het ouderlijk huis nu min of meer losgemaakt en gaat de jongere zijn eigen weg. Integratie in de samenleving via werk of verdere opleiding staat centraal.

Via deze drie fasen van losmaken, zelfstandig worden en binding kan de adolescentie worden ingedeeld. Op deze wijze volbrengt de jongere de taak van de ontwikkeling van een eigen identiteit: aanvankelijk louter als ontdekking van zichzelf als een eigen afzonderlijk individu, vervolgens de ontwikkeling van een reeks cognitieve en sociale vaardigheden zodat de jongere zich een competent persoon voelt, en tot slot een - als het ware - terugkeer in de wereld met nieuwe sociale en ook intieme bindingen.

3.2 Wetenschappelijke inzichten met betrekking tot rouwverwerking

Ontwikkelingspsychologische gezichtspunten

Specifiek voor verliesverwerking en rouw bij jongeren is het algemene ontwikkelings-psychologische model nader uitgewerkt door Fleming & Balmer (1996). Hierbij wordt ook uitgegaan van de centrale positie die het conflict tussen losmaken versus binding binnen de adolescentie inneemt. In elke fase van de adolescentie ziet dit conflict er anders uit. De dood van een nabij persoon kan dan ook uiteenlopende gevolgen hebben, al naar gelang de fase waarin de jongere verkeert.

In de vroege adolescentie (12-15 jaar) staat het emotioneel losmaken van de ouders voorop als te vervullen taak voor de adolescent. Deze scheiding is in conflict met de behoefte aan veiligheid en bescherming. Met andere woorden: het losmaken van de ouderlijke zorg en bescherming wordt nagestreefd en gezien als winst, maar ook als verlies.

In deze pre-adolescentie kan het overlijden van een ouder ertoe lijden dat de jongere zich moeilijker los kan maken van deze ouder. Het kind blijft op een ideaalbeeld van de ouder gefixeerd. De werkelijke ouder is er niet meer om - bewust of onbewust, actief of passief- deze illusie langzaam te doorbreken. De ontwikkeling naar zelfstandigheid kan hierdoor worden belemmerd.

In de middel-adolescentie (15-18 jaar) is de ontwikkelingstaak de ontwikkeling van eigen competentie en van beheersing van de situatie. Deze groeiende onafhankelijkheid en het zoeken naar een eigen perspectief, naar eigen sturing is in strijd met de anderzijds gevoelde behoefte aan aanpassing en de druk die vanuit leeftijdgenoten wordt of werd uitgeoefend.

In de middel-adolescentie wordt de dood vaak ervaren als een inbreuk op het ontluikende idee van beheersing en competentie. Diekstra (1984) beaamt deze ambivalentie van de dood: enerzijds beantwoordt een nabij sterfgeval aan een groeiend realiteitsbesef bij jongeren in deze fase, anderzijds kan het de nog broze competentie hardhandig onderuit halen, en een negatief, pessimistisch toekomstbeeld bewerken.

De Hart (1994) concludeert uit retrospectief onderzoek dat besef van de eindigheid van het leven, de begrensdheid van de menselijke vermogens en de twijfels aan de zin van het leven en aan het bestaan van God, juist in deze fase van de middel-adolescentie optreden (p. 46). Het zijn even zoveel relativeringen van de zojuist verworven competentie.

In de late adolescentie (18-20 jaar) is de ontwikkelingstaak het leggen van intieme bindingen. Dit betekent een conflict tussen de zojuist verworven onafhankelijkheid en afstand tot personen, en de nabijheid tot bijvoorbeeld een partner.

Anders gezegd staat hier de behoefte aan (intieme) banden op gespannen voet met de vrees voor zelfverlies.

In deze fase van de adolescentie kan een rouwproces tot meer extreme gedragingen leiden bij het leggen van intieme relaties. De betreffende jongeren zoeken toevlucht in een relatie, of mijden juist het aangaan van een relatie, door hun toegenomen gevoel voor de kwetsbaarheid en onvoorspelbaarheid van het bestaan (Hepworth et al. 1984).

Wat betreft de oorzaken van de reacties van jongeren op een nabij sterfgeval, als ook wat betreft de gevolgen ervan voor hun functioneren, worden in de literatuur weinig eenduidige bevindingen gerapporteerd. Fleming & Balmer (1996) bespreken kritisch diverse onderzoeken wat betreft oorzaken en effecten van het rouwproces bij adolescenten, na het overlijden van een broertje of zusje.

tijd die verstreken is: de tijd die verstreken is sinds de overlijdensdatum, is van invloed op de omgang met rouw. In het eerste jaar hebben rouwende jongeren het duidelijk moeilijk, in het tweede jaar zijn er geen symptomen van slecht functioneren meer aanwijsbaar.

leeftijd: wat betreft het effect van leeftijd zijn er aanwijzingen uit onderzoek dat de jongere groep (tot 15 jaar) meer met name ook fysieke problemen heeft omdat zij er minder over kunnen praten met hun leeftijdgenoten dan de oudere groep adolescenten. Ook hun schoolprestaties hebben iets meer te lijden.

geslacht: meisjes hebben het in het algemeen moeilijker met rouwverwerking dan jongens.

gezin: het gezin is van invloed op de rouwverwerking. Openheid, onderlinge betrokkenheid en de afwezigheid van conflict hebben een positief effect. De rol van de moeder is daarbij vooral belangrijk als persoon die het (eigen) verdriet onder woorden kan brengen; vaders zijn meer indirect belangrijk in zoverre zij de continuïteit van het leven van alledag representeren.

sociale omgeving: vrienden en vriendinnen kunnen tot grote steun zijn, als zij aan de rouwende jongere ruimte geven om het verlies te vertellen, of juist om het even te vergeten en de zinnen te verzetten. De school kan ook tot steun zijn, al schieten leraren in de ogen van de jongeren nogal eens tekort.

Wat de negatieve effecten van het rouwproces betreft, blijkt dat de impact van het overlijden van een dierbare (ouder, broer of zus, schoolvriend(in)) nogal kan variëren. Enerzijds wordt de sociaal-emotionele ontwikkeling van jongeren er mogelijk door gehinderd, anderzijds blijken negatieve effecten lang niet altijd aantoonbaar te zijn, en zijn er zelfs ook jongeren die sterker uit de crisis te voorschijn komen. Het sterfgeval noopt hen tot een snellere vervulling van de ontwikkelingstaak. Zo blijkt uit het ene onderzoek dat met name het eerste jaar er sprake is van een lagere zelfwaardering, maar uit ander onderzoek dat het verlies van een dierbare geen negatief effect op de zelfwaardering van de jongere heeft gehad, of zelfs dat zelfwaardering en persoonlijke groei erdoor zijn bevorderd.

Iets soortgelijks geldt voor het effect op schoolprestaties. Ook hier is een negatieve invloed niet eenduidig aangetoond. Probleem is wel bij deze onderzoeken dat het tijdsperspectief vaak relatief kort is. Het kan zijn dat de negatieve effecten op een langere termijn wel degelijk optreden (Fleming & Balmer 1996).

Sociologische inzichten

Vanuit de sociologische literatuur zijn de bevindingen over jongeren en rouw samen te vatten in drie stellingen.

a de dood komt relatief zelden voor op jonge leeftijd

De dood is een zaak van hoge leeftijd geworden, en - zo hebben we geconstateerd - treedt meestal in binnen een institutionele omgeving. Aldus is de dood voor de jongere in onze tijd nagenoeg onzichtbaar geworden. Om dit te illustreren: het aantal jongeren tussen de 12 en 20 jaar dat jaarlijks overlijdt bedraagt in Nederland circa 400, op in totaal 1,7 miljoen jongeren in deze leeftijdscategorie. Het mag duidelijk zijn dat het overlijden van een leeftijdgenoot voor jongeren een zeldzaamheid is. Hij of zij is er dus ook slecht op voorbereid.

Daar komt nog bij dat er in geval van het overlijden van een leeftijdgenoot bijna altijd sprake is van een plotselinge en voortijdige dood, met vaak een tragisch karakter (plotselinge ziekte, verkeersongeval, zelfmoord). Dit maakt het overvalkarakter van de dood in de leefwereld van de jongere nog sterker.

Wanneer we de kring groter maken, wordt de ontmoeting met de dood van een gezinslid, familielid, vrienden of kennissen natuurlijk een vaker voorkomend verschijnsel. Volgens

schattingen van Fiddelaers e.a. (1995) heeft 2% tot 3% van de leerlingen in het voortgezet onderwijs de afgelopen 5 jaar een dierbaar familielid verloren. Verder worden de leerlingen gemiddeld bijna jaarlijks met een sterfgeval in het brede sociale netwerk van gezin, familie en vrienden en kennissen geconfronteerd. Een andere illustratief cijfer is dat 80% van de twaalf-jarigen aangeeft reeds een belangrijk persoon verloren te hebben.

Wanneer we ons de eerste hypothese over veranderingen in het rouwproces herinneren (rouwen wordt enerzijds minder intensief, want gebeurt veelal om een 'tijdige', verwachte dood, en wordt anderzijds juist zwaarder in geval van een relatief zeldzame voortijdige dood), dan kunnen we constateren dat deze trend des te sterker opgaat voor jongeren. Juist in hun wereld komt de dood enerzijds steeds verder weg te staan, en heeft deze anderzijds het meest het karakter van een overval, van een tragedie.

2. jongeren zijn sterk afhankelijk van hun sociale omgeving

Jongeren tussen de 12 en 20 jaar gaan voor het overgrote deel naar school. Zij verkeren in een sterk gestructureerde sociale omgeving waaraan ze zich moeilijk kunnen onttrekken. De druk van de leeftijdgenoten is sterk. Deze druk heeft in het algemeen conformistisch gedrag tot gevolg. Voor jongeren die een ouder verliezen, of anderszins op indringende wijze bij een sterfgeval zijn betrokken, betekent dit dat hun eigen ervaringen met het rouwproces niet door hun peer-group worden gedeeld. Dit kan een vorm van sociale isolatie betekenen (Balk 1990).

De negatieve effecten kunnen nog sterker zijn: in de peer-group worden afwijkingen van de groepsnorm niet getolereerd. In deze zin vallen jongeren die bijvoorbeeld een ouder hebben verloren, hierdoor soms in hun eigen ogen onaangenaam op. Tyson-Rawson (1996) vond in een onderzoek dat de betreffende jongeren op een muur van onbegrip, zelfs vijandigheid stootten. Hun leeftijdgenoten gaven hen het gevoel een 'freak' te zijn, een buitenissig persoon.

Deze bevindingen geven aan dat de privatisering en informalisering van de rouw voor jongeren die een sterfgeval van dichtbij beleven, een extra handicap kan zijn. De omgeving reageert onwennig, en klassieke rituelen zoals een kerkelijke begrafenis zijn voor jongeren minder een acceptabele houvast en regulering van de emoties dan voor volwassenen.

3. jongerencultuur staat niet in het teken van menselijke tekorten

De jeugdcultuur staat niet in het teken van tekorten en grenzen. Integendeel, de grenzen worden juist verkend en overschreden. Zelfontplooiing, seksualiteit, uiterlijk, toekomst en carrière zijn bepalende noties voor een waardepatroon waarin menselijke tekorten en relativeringen (nog) niet zo goed passen. Jongeren zijn meer bezig met hun uiterlijk dan met hun gezondheid (SCP 1997).

De algemene maatschappelijke en culturele trend staat - zoals in het vorige hoofdstuk beschreven - erkenning van het menselijke tekort in de weg. Bij jongeren speelt dit wellicht extra. De door Tyson-Rawson gerapporteerde reacties van onbegrip en zelfs vijandigheid ten opzichte van een klasgenoot die een ouder heeft verloren, passen in dit patroon.

3.3 Nederlandse onderzoeksgegevens over jongeren en rouw

In deze paragraaf wordt nader bezien wat er uit Nederlands onderzoek bekend is over jongeren en hun omgang met dood en met rouw. Als eerste valt op dat er weinig bekend is. In grootschalige onderzoeken naar jeugd en jongeren is nagenoeg niets te vinden over denkbeelden en omgang met de dood. Dit geldt ook voor het rapportage jeugd van het SCP die elke 2 jaar verschijnt.

In het onderzoek van het Sociaal Cultureel Planbureau *Jongeren op de drempel van de jaren negentig* (Ter Borgt & Van Praag 1992) worden enkele pagina's gewijd aan de prevalentie van verkeersongelukken en zelfmoord, maar niet aan wat dit betekent voor jongeren die dit meemaken in hun omgeving. Ook het waardenonderzoek is beperkt in dit opzicht, en is vooral gericht op belangstelling en belangrijke waarden van jongeren. Dit zijn zaken die we eerder hebben aangestipt als centraal in de jongerencultuur: leren/studeren, eten/drinken, baan/geld, vrienden/vriendinnen.

Ook in het boek *Jeugdculturen* van Janssen (1994) komt de omgang met de dood niet als afzonderlijk thema voor. En ook hier is de reden waarschijnlijk het geringe belang dat er begin jaren negentig aan dit thema werd toegekend.

Een tweede oorzaak waarom grootschalig empirisch materiaal ontbreekt is het feit dat in veel onderzoek de leeftijd van 18 jaar als ondergrens wordt gehanteerd. Hiervoor vallen de jongeren er uit. Het boek van De Hart (1994) *Jongeren na de middelbare school* besteedt ruim aandacht aan opvattingen over de dood, maar het betreft hier 'jongeren' in de leeftijd van 23-24 jaar, dus veeleer jong-volwassenen. Toch worden hier enkele van zijn bevindingen gememoreerd, omdat verondersteld mag worden dat de opvattingen van jong volwassenen dicht in de buurt van die van jongeren uit onze doelgroep liggen.

Uit het onderzoek van De Hart blijkt dat jong volwassenen een vage notie van een geestelijk voortbestaan na de dood hebben. Dit wordt echter niet nader ingevuld: traditionele christelijke denkbeelden maar ook bijvoorbeeld reïncarnatie worden merendeels afgewezen. In lijn hiermee kan worden gesproken van een zekere gemoedsrust, een zekere laconieke houding tegenover de dood, zoals we die ook voor de hele Nederlandse bevolking hebben beschreven. Het betreft dan de dood zelf, niet het eventuele aftakelings- en lijdensproces wat hieraan voorafgaat. Hiervoor bestaat namelijk wel grote angst.

Verder valt de grote fragmentatie en pluralisering op met betrekking tot de doodsopvattingen. Er is geen overheersend christelijke kader mee, maar elementen hieruit, zoals het

idee van een hemel, blijven voor de meesten meespelen. Aan de andere kant hanteren ook veel kerkelijk betrokken jongeren binnenwereldlijke opvattingen over de dood, zoals de opvatting dat de mens zelf zin geeft aan het leven of dat de dood het natuurlijke einde is van het leven. Alleen extreme groepen - orthodox aan de ene kant en uitgesproken ongelovig aan de andere kant - hanteren een eenduidig kader. Voor de rest is het een mengelmoes van opvattingen en duidingen. Daar komt nog bij dat - zoals De Hart concludeert - de mate van geloof in transcendentie nauwelijks samenhangt met normen, idealen en angsten met betrekking tot het stervensproces, het tijdstip van overlijden en de anticipatie op de dood. De dood lijkt zich losgezongen te hebben van transcendente interpretatiekaders, en in termen van een eigen rationaliteit beleefd en geïnterpreteerd te worden.

Wat betreft onderzoek naar de positie van jongeren lijken dood en rouw een wat vergeten onderwerp te zijn, mede door het feit dat de dood bij jongeren ogenschijnlijk minder op de voorgrond staat. Gezien de recente commotie en aandacht rond zinloos geweld waarbij jongeren de dood vonden (Gorcum, Schiedam), en zeker sinds de ramp in Volendam lijkt deze aandacht er wel degelijk gekomen te zijn. Maar dit is nog te recent om in onderzoeken tot uitdrukking te komen. Het is in dit verband wachten op komende rapporten.

Het enige materiaal over de beleving van jongeren van dood en rouw betreft kwalitatief materiaal. In zijn boek *De dood is gek* beschrijft Roek Lips een aantal interviews met jongeren die een nabij iemand hebben verloren. In haar boek *Geloven in de leefwereld van jongeren* beschrijft Hans Alma (1993) de functie van de religieuze opvattingen voor het leven van jongeren, ook wat betreft dood en verliesverwerking. Verder hebben we gebruik gemaakt van een ego-document van Karin van Frankenhuyzen (1993), waarin ze beschrijft hoe ze als meisje van 14 jaar de dood van haar moeder heeft ervaren.

We zullen de resultaten uit deze drie bronnen hier weergeven met betrekking tot een aantal punten die we in het voorgaande hebben onderscheiden, namelijk:

- de verlegenheid met het rouwproces
- de invloed op de competentie en de ontwikkeling van de jongere
- de relatie tot geloof en levensbeschouwing

De verlegenheid met het rouwproces

Zoals gesteld in de literatuur bestaat er bij jongeren een sterke druk van de kant van de leeftijdgenoten. Jongeren die

een ouder verliezen of anderszins op indringende wijze bij een sterfgeval zijn betrokken, ontmoeten hierdoor nogal eens verlegenheid en onbegrip. De omgeving reageert onwennig, en klassieke rituelen zoals een kerkelijke begrafenis zijn voor jongeren minder een acceptabele houvast en regulering van de emoties dan voor volwassenen. Jongeren kunnen zich hierdoor geïsoleerd gaan voelen.

Carolien, die haar moeder heeft verloren, doet verslag van dergelijke ontmoetingen met mensen waarin ze distantie en verlegenheid ervaart:

Al die opmerkingen en zo: 'het komt wel goed' en 'je zult je best redden'. Daar staat je hoofd op dat moment helemaal niet naar. (...) opmerkingen waar je niet zo gek veel mee kunt.

Ik zeg meestal niet 'mijn moeder is overleden'. Vaak zijn het toch mensen die je verder niet kent. En als het mensen zijn die je wel kent, is het voor hen net zo lullig. (...) Mensen reageren heel anders dan normaal als je ze vertelt dat je moeder is overleden. Want ook toen ik bijvoorbeeld naar een nieuwe school moest. Toen vertelde ik dat ik geen moeder meer had. En dan begint het 'O, eh, ja, ja, eh, sorry hoor, eh, ja, nee ...' (...)

Een andere jongere, William, wiens vriendin Ellen een dodelijke ziekte heeft:

Je kunt ook wel merken dat er op school gek tegenaan gekeken wordt. Ellen kwam bijvoorbeeld een weekje onverwachts uit het ziekenhuis en was in de stad gaan winkelen. Daar kwam ze een jongen uit de klas tegen. Die jongen wist helemaal niets tegen haar te zeggen. Op school praat je eigenlijk alleen maar in de pauze over dat soort dingen.

Monique (vriendin overleden):

(...) ik zat in de schoolbank en dan moest ik zo huilen (...), maar dat kun je beter niet doen. De meesten krijgen denk ik een negatief gevoel tegenover jou. Dat ze denken van wat is dat nou weer voor gezeur.

Karin van Frankenhuyzen schrijft in haar boek (p. 26): *Gelukkig werd ik op school goed opgevangen, maar toch had ik het gevoel dat mijn gedrag niet altijd werd begrepen en geaccepteerd. Soms schaamde ik mij voor mijn gedrag. Ik schaamde mij zelfs voor de gevoelens van verdriet en onzekerheid.*

De invloed op de competentie en de ontwikkeling van de jongere

Een nabij sterfgeval is een inbreuk op de ontwikkeling van jongeren. Anderzijds wordt in de literatuur benadrukt dat de impact van het overlijden van een dierbare (ouder, broer of zus, schoolvriend(in)) nogal kan variëren en zelfs dat jongeren sterker uit de crisis te voorschijn kunnen komen. Het sterfgeval noopt hen tot een snellere vervulling van de ontwikkelingstaken.

Carolien stelt het als volgt:

Er zijn een aantal dingen anders geworden in mijn leven. Ik denk dat ik nu toch al een heel eind ben. Maar je moet het zelf doen. Je moet het allemaal zelf oplossen. Alleen, ze zeggen dat je er zo keihard van wordt, hè.

William: *Ik denk dat mijn leven er ook wel anders door is geworden. Je hoort wel eens dat jonge mensen doodgaan, maar dan denk je er eigenlijk nooit bij na. Je denkt vaak: 'dat is een uitzondering'. (...) Ik ben me ook wel gaan realiseren dat ik vaak jaloers ben op andere mensen: 'Die heeft dit en die heeft dat'. Nu probeer ik juist meer te kijken naar wat ik wel heb, dat ik gezond ben.*

Angelique die een klasgenote heeft verloren: *Ik vind het heel gek om te zeggen, maar ik vind het toch een ervaring om mee te maken. Misschien is het wel stom. Ik weet niet, maar ... hoe moet ik het zeggen ... als je zoiets meemaakt, dan leer je er toch een hoop van.*

Monique vindt dat de verlieservaringen haar volwassenwording hebben versneld. Dat ze de laatste tijd vaker alleen uitgaat, ziet ze als een uiting van de verworven zelfstandigheid: *'(..) als er vervelende dingen gebeuren kan je maar in je achterhoofd houden dat het een goede leer voor de volgende keer is, dus dat je weet hoe je ermee om moet gaan. En dat je ook weet hoe je met jezelf om moet gaan.*

Karin van Frankenhuyzen verwoordt hoe, nu ze als volwassene erop terugkijkt, de dood van haar moeder haar ontwikkeling heeft geremd: *Je bent een meisje van 14 jaar dat op zoek is naar haar eigen identiteit. Je zoekt een plaats in het leven, maar dat gaat niet omdat je moeder ziek is. Je wilt onafhankelijk worden en daarbij heb je de hulp van je moeder nodig. Je houdt je hele leven het gevoel dat je jezelf moet bewijzen, omdat je dat in de puberteit niet kon. Toen je moeder stierf, ging jij ook een beetje dood. Je verloor met haar je identiteit.*

Tevens constateert ze dat ze als kind teveel buiten het stervensproces is gehouden, dat ze ontzien is, waardoor haar rouwverwerking is verstoord. Aan haar moeder uit ze de volgende klacht:

Ik vind dat je met mij had kunnen praten over de dood. Maakte je je geen zorgen over mijn toekomst? Je had niet alles moeten verzwijgen. Je had me veel meer moeten betrekken bij jouw sterven. (...) Ik was niet met jou alleen toen ik afscheid van je moest nemen. Je had met me moeten praten. Nu kon ik je ook niet meer troosten. Ik had met jou alleen willen zijn. (...) Drie dagen later, toen ik nog een keer alleen naar het ziekenhuis wilde komen, was je al gestorven. Dat kon ik niet uitstaan. Had je niet even kunnen wachten? (...) Toen je opgebaard lag, ben ik niet gaan kijken. Iedereen zei tegen me: 'Doe dat maar niet. Je zult ervan schrikken. Denk maar aan je moeder zoals ze vroeger was.' Ik heb me laten ompraten. Ik heb je niet meer gezien. Wéér was ik er niet bij.

Geloof en levensbeschouwing

Uit het onderzoek van De Hart bij jongvolwassenen blijkt dat de mate van geloof in transcendentie nauwelijks samenhangt met normen, idealen en angsten met betrekking tot het stervensproces, het tijdstip van overlijden en de anticipatie op de dood. De transcendente interpretatiekaders staan enigszins op zichzelf: dood en rouw kennen een eigen logica. In de interviews die Alma heeft gevoerd met jongeren over zingeving en geloof, blijkt dit duidelijk. Zelfs als er eerst over geloof wordt gepraat en het transcendente kader als het ware in het gesprek is opgeroepen, worden verlieservaringen veelal verteld in niet-religieuze termen.

Een voorbeeld is Linda. Alma beschrijft dat *“Linda voor haar zingevende oriëntatie vooral gebruik lijkt te maken van de steun van identificatiemodellen (ouders, popidool, vriendinnen, leraren) en van de motivatie die ze aan een specifiek doel (..) ontleent. Ze verwijst zelden expliciet naar het christelijke referentiekader als ze spreekt over de verwerking van ingrijpende ervaringen. (...) Nadenken over de dood maakt Linda somber, ondanks haar opvattingen dat er leven is na de dood. Ze geeft blijk van twijfels op dit punt: iemand die dood gaat, zal nooit kunnen vertellen of er nu wel of niet iets is”*.

Een ander voorbeeld is Erik wiens leeftijdgenoot overlijdt bij het wielrennen. Ook bij hem blijkt dat zijn geloofsovertuiging geen kader biedt om een tragisch overlijden te plaatsen. Alma's beschrijving gaat als volgt: *“Erik zelf voelde zich in de situatie volkomen machteloos en de verwerking van deze ervaring heeft veel tijd gekost. Hij heeft dat voor zichzelf gehouden: er zijn veel dingen waar hij niet over praat en hij vermoedt dat het niet zo aan hem te merken is als hij ergens mee zit. (...) Hij refereert niet uit zichzelf aan zijn geloofsovertuiging, desgevraagd antwoordt hij dat het toch vooral uit jezelf moet komen, je moet zelf ook wat kunnen en willen verwerken. Waarschijnlijk is zijn oriëntatie op het hier en nu hem behulpzaam geweest bij het komen tot hernieuwde zinbeleving.”*

Als laatste voorbeeld een fragment uit de interviewbeschrijving van Liesbeth: *“Het overlijden van haar oma confronteerde Liesbeth plotseling met de eindigheid van het bestaan, die de zin aan alle andere dingen leek te ontnemen. Aan de dood zelf lijkt ze geen zin of plaats te kunnen geven: het is het abrupte, absolute einde van zinvol leven. Haar christelijke referentiekader geeft haar geen houvast: het christelijk geloof in een leven na de dood deelt ze niet, en hoewel ze gelooft in een goddelijke kracht die je steunt en waarop je kunt vertrouwen, lijkt dit een te vaag en te weinig op eigen ervaring gebaseerd beeld om*

werkelijk houvast te bieden in een zingevingscrisis. Rationalisaties, bedoeld om de scherpe kantjes aan dit sterfgeval te ontnemen, hielpen evenmin: voor Liesbeth kent de pijn van de dood geen verzachtende omstandigheden”.

De gegevens uit de twee kwalitatieve studies bevestigen hetgeen uit de schaarse kwantitatieve studies bekend is: de verlegenheid en distantie die (ook of juist) jongeren ontmoeten, het ambivalente karakter van het rouwproces, in de zin dat het een breuk maar ook een versnelling in de ontwikkeling van de identiteit kan betekenen, en tot slot het probleem om de ingrijpende gebeurtenissen te plaatsen in een religieus of levensbeschouwelijk kader, zo dit al aanwezig is.

3.4 Conclusies

Wat betreft jongeren hebben we kunnen constateren dat de beschreven tendensen rondom rouw evenzeer of nog sterker dan bij volwassenen gelden. In de eerste plaats gelden hiervoor ontwikkelingspsychologische factoren. Jongeren zijn verwickeld in een proces van losmaking, ontwikkeling van identiteit en zelfstandigheid, opbouw van competentie, voorzichtige verkenning van de wereld, van intieme relaties. Een tragisch sterfgeval in de directe omgeving komt in dit opzicht op een kwetsbaar moment. Een sterfgeval in de directe omgeving kan ertoe leiden - al naar gelang de ontwikkelingsfase waarin de jongere zich bevindt - dat het losmakingsproces wordt doorkruist, dat het pas verworven gevoel van competentie en beheersing wordt gefrustreerd, of dat de jongere terugdeinst voor het aangaan van intieme bindingen.

In sociologisch opzicht wordt de kwetsbaarheid van jongeren in rouw vergroot door de volgende sociale fenomenen:

- a. de dood komt relatief zelden voor op jonge leeftijd
- b. jongeren zijn sterk afhankelijk van hun sociale omgeving
- c. jongerencultuur staat niet in het teken van menselijke tekorten

4 Samenvatting en conclusies

Samenvatting van de literatuur

In de literatuur zijn de volgende stellingen aangetroffen over de omgang met de dood en de gevolgen hiervan voor het rouwproces in de moderne samenleving:

Omgang met de dood:

7. de dood is verschoven en treft vooral mensen met een hoge leeftijd
8. de dood is in het dagelijks leven vrijwel onzichtbaar geworden
9. de impact van de dood in onze samenleving is geprivatiseerd
10. de dood wordt meer bespreekbaar, net als andere taboes
11. de dood staat op gespannen voet met het heersende activistische cultuurpatroon waarin weinig ruimte is voor overgave en kwetsbaarheid.
12. de dood verliest aan zin door de secularisatie

Gevolgen voor het rouwproces:

7. rouwen wordt enerzijds minder intensief, want gebeurt veelal om een 'tijdige', verwachte dood, en wordt anderzijds juist zwaarder in geval van een relatief zeldzame voortijdige dood
8. rouwen wordt moeilijker, want wordt doorkruist door de medisch-technische, institutionele omgeving
9. door privatisering van de gevolgen van de dood wordt de rouwende meer geïsoleerd en 'verleert' de samenleving het rouwen en de omgang met rouwenden
10. door informalisering van sociale omgangsvormen hebben de betrokkenen in het rouwproces minder houvast
11. rouwen in onze samenleving bevindt zich in een ambivalente positie tussen openheid en verdringing
12. rouwen mist religieuze betekenisverlening

Wat betreft jongeren kan worden geconcludeerd dat voor hen deze tendensen in de omgang met de dood en de gevolgen ervan voor het rouwproces even sterk of nog sterker gelden dan bij volwassenen. Hiervoor zijn in de eerste plaats ontwikkelingspsychologische verklaringen aan te wijzen. Jongeren zijn verwikkeld in een proces van losmaking, ontwikkeling van identiteit en zelfstandigheid, opbouw van competentie, voorzichtige verkenning van de wereld, van intieme relaties. Hierdoor zijn zij kwetsbaar voor een ingrijpend verlies. Een sterfgeval in de directe omgeving kan ertoe leiden - al naar gelang de ontwikkelingsfase waarin de

jongere zich bevindt - dat het losmakingsproces wordt doorkruist, dat het pas verworven gevoel van competentie en beheersing wordt gefrustreerd, of dat de jongere terugdeinst voor het aangaan van intieme bindingen.

Naast deze kwetsbaarheid in ontwikkelingspsychologisch opzicht wordt de kwetsbaarheid van jongeren in rouw vergroot door de volgende sociale fenomenen:

- a. de dood komt relatief zelden voor op jonge leeftijd
- b. jongeren zijn sterk afhankelijk van hun sociale omgeving
- c. jongerencultuur staat niet in het teken van menselijke tekorten

De conclusie uit de literatuurstudie is dat er met betrekking tot jongeren en rouw behoefte is aan vormen die de volgende zaken in positieve zin stimuleren:

- bekendheid met de dood, met overlijdenssituaties, met rouwenden
- praten over de dood, omgang met emoties
- reflectie op de gevolgen voor de eigen identiteitsontwikkeling
- rituelen om dood en rouw te betekenen
- een zingevend kader om dood en menselijk tekort te duiden

De vraag is wat nu in het licht van het voorgaande de rol van de parochies is, en in het verlengde daarvan die van de KCL. Een eerste voorzichtige aanzet presenteren wij hier als afsluiting van deze literatuurstudie.

De rol van parochies

Nederlandse parochies hebben in de afgelopen decennia een teruggang op vrijwel alle fronten meegemaakt, behalve wat betreft uitvaarten. Het zijn vrijwel altijd (zeer) oude mensen, voor wie in de katholieke kerk uitvaarten worden gehouden. De dood van een kind, een jongere of een betrekkelijk jong iemand met mogelijk kinderen of anderszins jonge nauw betrokkenen is zoals we hebben geconstateerd, een uitzondering geworden en komt in de gemiddelde parochie sporadisch voor. Er kan dan ook geen grote mate van 'routine' verwacht worden ten aanzien van stervensbegeleiding, uitvaartliturgie en pastorale begeleiding van rouw van nabestaanden bij 'jonge' sterfgevallen, zoals die wel bestaat ten aanzien van het begeleiden van oudere stervenden. Dit roept de vraag op in hoeverre pastores in de gelegenheid zijn om, wanneer dergelijke 'jonge' sterfgevallen zich toch voordoen, hierop ad hoc een passend pastoraal aanbod te doen.

Nu zal de liturgie van de uitvaart in veel gevallen de minste problemen opleveren. Ondanks de secularisering blijkt de kerk nog steeds een grote aantrekkingskracht en betekenis te

hebben wanneer de dood zich aandient (Van den Akker 1995:66). De katholieke uitvaartliturgie biedt een vast en betrouwbaar grondpatroon waarbinnen recht gedaan kan en dient te worden aan de gesignaleerde behoefte aan persoonlijke elementen en op individuele maat gesneden rituelen. Juist jongeren maken hiervan in het algemeen vrijmoedig gebruik tijdens diensten, zowel wat betreft muziekeuze als de voordracht van bijbelse, kunstzinnige of zelfgeschreven teksten en het plaatsen van divers beeldmateriaal (foto's, tekeningen, beeldjes en andere met de overledene verbonden voorwerpen, kaarsen).

Moelijker lijkt de pastorale begeleiding voorafgaand aan en volgend op het sterven te zijn. De dood van jonge mensen, of van iemand waar jonge mensen nauw bij zijn betrokken (ouders, leraren), is vaak een 'voortijdige' dood, abrupt en onverwachts. Als de uitvaart achter de rug is blijkt pas hoe ongewoon de situatie is waarin de rouwende nabestaanden zich bevinden. Lotgenoten zijn schaars en beperkt tot de eigen kring van familie en vrienden die hetzelfde meegemaakt hebben. Leeftijdgenoten zijn met hele andere zaken bezig en zijn, zoals we hebben geconstateerd, lang niet altijd tot steun. Vaste rouwrituelen zijn vrijwel verdwenen en bieden geen houvast, niet om het rouwen zelf te voltrekken en ook niet om het rouwen te beëindigen: men moet het allemaal zelf doen.

Wat kan de parochie hier betekenen voor jonge mensen die in de meeste gevallen vrijwel geen binding meer met de kerk hebben? Uit zichzelf zullen zij de weg niet snel vinden naar de parochie, en het zal voor de parochie een grote opgave zijn om initiatieven te ontplooiën naar de rouwendenden toe. Het verwondert niet dat de begeleiding van sterfgevallen vanuit scholen - waar jongeren automatisch mee in aanraking staan - aanzienlijk verder ontwikkeld is, getuige bijvoorbeeld de inspanningen van de KPC Groep, met name de diverse handreikingen van Fiddelaers-Jaspers (o.a. 1996) en collega's (Schoots-Wilke e.a. 2000), en getuige - in Vlaanderen - het werk van Somers en Depauw (2000).

Het ligt voor de hand dat parochies in contact met scholen de pastorale begeleiding mede vorm geven. De specifieke taak van parochies zou dan met name gelden ten aanzien van de laatste twee van de eerder geformuleerde aandachtspunten, namelijk het aanbieden van rituelen om dood en rouw te betekenen, en het bieden van een zingevend kader om dood en menselijk tekort te duiden. Het religieuze kader voor de rouwbeleving dient niet als voorgeschreven gepresenteerd te worden, maar op een uitnodigende, bemiddelende manier, zodanig dat ruimte geschapen wordt voor de diverse emoties en opvattingen die in het rouwproces kunnen voorkomen en zo, dat God op verschillende wijzen, in verschillende verschijningsvormen aangeroepen kan worden en aanwezig kan zijn.

De tweede specifieke taak voor parochies sluit hierbij direct aan en ligt in het aanbieden, duiden of stileren van rituelen, zodanig dat het ritueel voor zoveel mogelijk betrokkenen zo werkzaam mogelijk kan zijn. Deze rituelen hoeven zich niet te beperken tot de uitvaart, maar kunnen ook - juist ook - in een later stadium plaatsvinden, bijvoorbeeld een aantal maanden of half jaar na het overlijden of met Allerzielen volgend op het overlijden. Dit kan een collectieve viering zijn, in de parochie of bijvoorbeeld in samenwerking met de school, maar ook een in kleinere kring gevierde bijeenkomst zijn (vergelijkbaar met variatie in dooppraktijken). Zo wordt een volgend 'merkpunt' in de tijd gezet waar nabestaanden naar toe kunnen leven, een periode van het rouwen kunnen afsluiten en een volgende rouwperiode aanvangen. Immers, na verloop van tijd wordt het vaak pas echt moeilijk voor de nabestaanden. Het is goed om dan te merken, dat anderen dit begrijpen.

Aan dergelijke liturgische vervolgmomenten kunnen op vrij vanzelfsprekende wijze pastorale voorbereidingen- en/of nabeschouwingsbijeenkomsten worden gekoppeld, individueel of in groepen, waarin de rouwenden hun ervaringen kunnen uiten en zo mogelijk duiden met de hulp van het religieus kader dat de pastorale professional biedt.

Het aanbieden van liturgische vormen en structuren lijkt de meest begaanbare weg voor parochies, juist omdat voor veel (jonge) mensen het beeld van de kerk vrijwel samenvalt met de liturgie. Liturgische vieringen als startpunt zullen daarmee vanzelfsprekender en laagdrempeliger werken dan pastorale gespreksvormen op zich. Het is aan parochies om nabestaanden uit te nodigen voor dergelijke liturgische vervolg-bijeenkomsten - open en vrijblijvend, maar wel met een duidelijk beeld van wat bedoeld wordt - en daaraan een passend en vrijblijvend pastoraal aanbod te koppelen. Het is zelfs denkbaar om jonge mensen die een dergelijk rouwproces hebben doorgemaakt en afgesloten, als 'ervaringsdeskundigen' deel te laten nemen in volgende cycli.

Mogelijkheden voor de KCL

De KCL zou zich kunnen toeleggen op het ontwikkelen van materialen die parochies kunnen gebruiken om een dergelijk liturgisch-pastorale structuur aan te bieden. Het is denkbaar dat een aantal grondvormen beschreven wordt waarin zowel de uitvaartliturgie als één of enkele vervolgbijeenkomsten van liturgische aard een plaats hebben: klassieke vormen en gebeden, passende bijbelteksten, oude en nieuwe liederen, rituelen die op verschillende, individueel toepasbare wijzen kunnen worden ingevuld, et cetera. Tevens zou uitgewerkt kunnen worden hoe een pastoraal aanbod voor voorbereidingen- en nabeschouwingsbijeenkomsten kan worden gedaan: verwoorden van ervaringen voor, rond en na het sterven van de naaste en in het dagelijks leven na de eerste periode, opwerpen van vragen, duiden in religieus kader, uiteindelijk te vertalen naar en af te sluiten in een liturgische viering; of juist de ervaringen die de liturgische viering heeft opgeroepen verwerken in daarop volgende gesprekken en een plaats geven in het dagelijks leven. De KCL zou werkvormen kunnen beschrijven waaruit pastorale professionals kunnen putten bij het samenstellen van hun 'programma', daarbij aansluitend op bestaand materiaal voor scholen en overlap vermijdend door zich te concentreren op de religieuze dimensie.

Materialen kunnen betrekking hebben op gesprekstechnieken (individueel en groep) en de keuze van religieuze en bijbelse teksten als bronnen, en op doorwerkingstechnieken zoals bibliodrama, schrijven van biografieën, rituele vormgeving en dergelijke.

Belangrijk is ook dat in de te ontwikkelen materialen aandacht wordt geschonken aan de (veranderende) omgang met rouwen en dood in onze samenleving, en aan de specifieke positie van jongeren in rouw.

Een dergelijk pastoraal aanbod aan jonge mensen vraagt een investering van de parochies, maar biedt daarmee tegelijkertijd een impuls voor vernieuwend pastoraat voor minder geijkte pastoranten. Het is een uitdaging die wellicht even moeilijk als belangrijk is. De KCL kan daarbij een voorwaardenscheppende en bemiddelende rol vervullen.

Literatuur

Akker, P. van den (1995). *Het laatste bedrijf. Over waarden, handelingen en rituelen bij sterven, dood en uitvaart*. IVA, Tilburg

Akker, P. van den (red.) (2000). *Rouwbegeleiding: verwoorden en verantwoorden van religieuze zin*. IVA, Tilburg

Akker, P. Van den & B. Breemhaar (1997). *Rouwgroepen in de r.-k. geloofsgemeenschap*. IVA, Tilburg

Alma, H. (1993). *Geloven in de leefwereld van jongeren*. Kok, Kampen

Ariès, P. (1974). *Western attitudes toward death: from the middle ages to the present*. John Hopkins University Press, Baltimore/London

Asperen, G.M. van (1987). Eindigheid als perspectief. *Wijsgerig perspectief* 28 (8), 85-89

Balk, D. (1990). The self-concepts of bereaved adolescents. *Journal of adolescent research* 6: 7-27

Bogt, T. ter & C. van Praag (1992). *Jongeren op de drempel van de jaren negentig*. SCP/Universiteit Utrecht

Bout, J. van den, (1996). *Rouwsluiers* (Inaugurale rede). De Tijdstroom, Utrecht

Bout, J. van den, & E. van der Veen (red.) (1997). *Helpen bij rouw*. De Tijdstroom, Utrecht

Bowlby, J. (1969, 1973, 1980). *Attachment and Loss*. Basis Books, New York

Corr, C. & D. Balk (eds) (1996). *Handbook of adolescent death and bereavement*. Springer Publishing Company, New York.

Dantzig, A. van (1997). Rouw en troost. In: J. van den Bout & E. Van der Veen (red.), 1997. *Helpen bij rouw*. De Tijdstroom, Utrecht

Dekker, G., J. de Hart & J. Peters (1997). *God in Nederland*. Anthos, Amsterdam

Diekstra, R. (1984). *De opgroeiende dood*. Ambo, Baarn

Elias, N. (1980). Over de dood en de eenzaamheid van de stervenden in onze tijd. *De Gids* 143, 451-479

Elkind, D. (1979). *The child and society: essays in applied child development*. Oxford University Press, New York

- Erikson, E. (1963). *Childhood and Society*. Norton, New York
- Erikson, E. (1968). *Identity, youth and crisis*. Norton, New York
- Fiddelaers-Jaspers, R. (1996). *Doodnormaal*. KPC / Schoolpers, Houten
- Fiddelaers-Jaspers, R., A. Ros & J. Visser (1995). *Verdriet op school*. KPC, Den Bosch
- Fleming, S. & L. Balmer (1996). Bereavement in adolescence. In: C. Corr & D. Balk (eds). *Handbook of adolescent death and bereavement*. Springer Publishing Company, New York, pp. 139-154.
- Fortuin, J. (1980). Op verzoek van de overledene.... In: A. Banck e.a. (uitg.), *Gestalten van de dood*. Baarn, p. 43-54
- Fowler, J. (1981). *Stages of faith*. Harper & Row, San Francisco
- Frankenhuyzen, K. van (1993). *Jou langzaam loslaten. De verwerking van de dood van mijn moeder*. De Toorts, Haarlem
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity*. Anthony Polity Press
- Giddens, A. (1994). Living in a Post-Traditional Society. In: Beck, U., A. Giddens & S. Lash, *Reflexive modernization*. Cambridge Polity Press, pp. 56-109
- Glaser, B. & A. Strauss (1965). *Awareness of Dying*. New York
- Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Harskamp, A. van (2000). *Het nieuw-religieuze verlangen*. Kok, Kampen
- Hart, J. de (1994). *Jongeren na de middelbare school. Levensbeschouwelijke opvattingen, waardeoriëntaties en sekseverschillen*. Kok, Kampen
- Hepworth, J., R. Ryder & A. Dreyer (1984). The effects of parental loss on the formation of intimate relationships. *Journal of marriage and family therapy* 10: 73-82
- Janssen, J. (1994). *Jeugdcultuur. Een actuele geschiedenis*. De Tijdstroom, Utrecht
- Kübler-Ross, E. (1982). *Leven met stervenden*. Ambo, Baarn
- Lips, R. (1984). *De dood is gek. Interviews met jongeren over de dood*. Lijten, Amstelveen
- Lukken, G. (1999). *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijk ritueel in onze cultuur*. Gooi & Sticht, Baarn

- Moller, D. (1996). *Confronting death. Values, institutions and human mortality*. Oxford University Press.
- Nassehi, A. & G. Weber (1987). Verdrängung des Todes - Kulturkritisches Vorurteil oder Strukturmerkmal moderner Gesellschaften? *Soziale Welt* 38, 377-396
- Owen, G., R. Fulton & E. Markusen (1982). Death at a distance: a study of family survivors. *Omega* 13 (3): 191-225
- Piaget, J. (1929). *The child's conception of the world*. Routledge & Kegan Paul, London
- Sanders, C. (1982). Effects of sudden vs. chronic illness death on bereavement outcome. *Omega* 13 (3): 227-241
- Schoots-Wilke, H., I. Spee & R. Fiddelaers-Jaspers (eindred.) (2000). *Als een ramp de school treft: omgaan met calamiteiten in het onderwijs*. KPC Groep
- SCP (1997). *Rapportage jeugd*. Rijswijk
- Shorter, E. (1975). *The making of the modern family*. Basic Books, New York.
- Selman, R. (1980). *The growth of interpersonal understanding: developmental and clinical analyses*. Academic press, New York.
- Somers, P. & R. Depauw (2000). *LeDoS. Leven en dood op school*. NDC Horizon, Antwerpen
- Sontag, S. (1977). *Illness as metaphor*. Vintage Books, New York.
- Tyson-Rawson, K. (1993). Adolescent responses to the death of a parent. In: C. Corr & D. Balk (eds). *Handbook of adolescent death and bereavement*. Springer Publishing Company, New York.
- Vuijsje, H. (1994). If this was a church, it must be Holland. In: *Onzichtbaar katholiek*, Symposiumbundel Katholieke raad voor Kerk en Samenleving. 's Hertogenbosch, pp. 4-12.
- Wit, J. de & G. van der Veer (1993). *Psychologie van de adolescentie*. Intro, Nijkerk
- Worden, W.J. (1992). *Verdriet en rouw - Gids voor hulpverleners en therapeuten*. Swets en Zeitlinger, Amsterdam
- Zeegers, W. (1988). *De sociale representatie van het zelf*, Bakker, Amsterdam.